

MAJOR ZOLTÁN
TÉMAVEZETŐ:
SZABÓ LEVENTE DLA
EGYETEMI TANÁR

DOKTORI DOLGOZAT
BME ÉPÍTŐMŰVÉSZETI
DOKTORI ISKOLA
2023

TRANSZKULTURÁLIS ÉPÍTÉSZET
A VALLÁSGYAKORLÁS ÉPÍTÉSZETI MINTÁZATAI ELTÉRŐ
KULTÚRÁK EGYÜTTÉLÉSÉNEK METSZÉSPONTJAIBAN

04	BEVEZETŐ
05	A DOLGOZAT FELÉPÍTÉSE
06	ELMÉLETI HÁTTÉR
09	ELEMZÉSI SZEMPONTOK
11	1. FEJEZET: SZAKRÁLIS TEREK PROFÁN ÉPÜLETEKBEN
12	TÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉS
18	ESETTANULMÁNY: REJTETT MECSETEK BUDAPESTEN
19	A REJTETT MECSETEK JELENTŐSÉGE EURÓPÁBAN
20	A BUDAPESTI MECSETEK BEMUTATÁSA
22	A MECSET JELENTÉSEINEK KÜLÖNBSÉGE AZ ISZLÁM KULTÚRÁBAN ÉS MAGYARORSZÁGON
25	A „MINIMUM MECSET”
38	REJTŐZKÖDÉS ÉS BELSŐÉPÍTÉSZELET
40	KÖVETKEZTETÉS
45	2. FEJEZET: ALKALMAZKODÓ SZAKRÁLIS ÉPÜLETEK
46	TÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉS
52	ESETTANULMÁNY: A TRANSZKULTURÁLIS MECSET
54	A SZLOVÉN MUSZLIM KÖZÖSSÉG ÚTJA SAJÁT MECSETÜK MEGÉPÍTÉSÉIG
56	MECSET MINT KÖZTÉR
58	KULTURÁLIS REFERENCIÁK KEVEREDÉSE
62	A SZLOVÉN ISZLÁM
64	KÖVETKEZTETÉS
71	3. FEJEZET: VALLÁSKÖZI TEREK
72	TÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉS
78	ESETTANULMÁNY: SEMLEGES VAGY TÖBBSZÖRÖS KARAKTERŰ TÉR
80	A SEMLEGES TÉR
85	A TÖBBSZÖRÖS KARAKTERŰ TÉR
92	KÖVETKEZTETÉS
98	ÖSSZEGZÉS
	IRODALOMJEGYZÉK
	KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS
	NYILATKOZAT

BEVEZETŐ

A kultúrák találkozása, egymásra hatása végigkíséri történelmünket és annak építészeti mintázatai rejtőzködő vagy nyilvánvaló módon napjainkban is észlelhetők. A különböző etnikumú, vallású, nyelvű csoportok nagyon gyakran más-más társadalmi berendezkedésben, szokások és rítusok gyakorlásával, és az azokhoz tartozó téri keretek között működnek. Az eltérő kultúrájú, vallású csoportok együttélése következtében azonban párbeszéd és a térhasználati módok interakciója is kialakulhat, amelynek következményeként új, közös vagy egymásra ható, egymás mellett élő, az épített térben kifejeződő mintázatok születésének lehetünk tanúi.

Doktori tanulmányaim során bevándorló közösségek által használt különböző funkciójú, de közhasználatú tereket vizsgáltam, olyan helyzeteket kerestem, amelyben kulturális kisebbségek alkotják meg publikus tereiket a többségi társadalom téri és társadalmi keretei között.² Dolgozatom fókusza azonban szűkebb, elsősorban szakrális, azon belül is túlnyomó részben muszlim vallási terekre koncentrálok. Ezt a választást két szempontból is relevánsnak tartom. Egyfelől az iszlám kultúrával való együttélés napjaink aktuális kérdése a nyugati világban. Másfelől az iszlám vallásgyakorlás terét, a mecsetet annak alaptulajdonságai, amelyeket a későbbiekben részletesen kifejtek, kimondottan alkalmassá teszik az együttélés építészeti kérdéseinek vizsgálatára.

A dolgozat felépítése

Az értekezés három fejezetből áll, ezek pedig további két részre bomlanak. A fejezetek első részei mindig egy áttekintő, szélesebb történeti kontextusban igyekeznek bemutatni az együttélés következményeként létrejött szakrális építészet különböző jelenségeit. A második részükben pedig az adott kategóriába sorolható konkrét, elsősorban iszlám építészeti terek elemzésén keresztül vizsgálom a jelenséget. Az elemzett esetek karakteresen eltérő téri és társadalmi tulajdonságúak. Különbség van a terek léptékében (szoba, épület vagy urbanisztikai lépték), létrehozásuk módjában (meglévőbe téri keretek felhasználása vagy új épület), láthatóságukban (rejtett vagy látható), a használók számában (egyéni vagy közösségi), a társadalmi együttélés szintjében (kisebbségi és többségi, vagy egyenlő arányú), tervezettségében (spontán vagy tervezett), működésükben (formális vagy informális) és a használat időbeliségében (másodpercekig használt vagy az örökkévalóságnak épített). Az esetek túlmutatnak önmagukon, hiszen egy-egy globális szinten létező jelenség lokális megnyilvánulásának tekinthetők.

Az első fejezetben a budapesti mecseteket vizsgálom. A muszlim bevándorlók társadalmi elfogadás és erőforrások hiányában, ugyanakkor identitásuk megélésének vágyával hozták létre fővárosi vallási tereiket. Ezek mindegyike olyan épületbe vagy térbe költözött, amelyet eredetileg más célra építettek, kívülről egyáltalán nem fedik fel a valós funkciót, csupán a belső tér biztosítja a szakrális használatot. A többségi társadalom elzárkózása és a kisebbség elemi szükségletének kielégítése együttesen a mecsetek egy korábban nem ismert típusának, az általam rejtett mecsetekként definiált helyzetek megszületését eredményezi. A jelenség nem csupán Magyarországra jellemző, hanem egész Európában megfigyelhető. Általánosan tekintve elmondható, hogy számos esetben rokon építészeti viselkedéssel találkozunk, amikor bevándorlók hoznak létre a többségi társadalom előtt rejtett szakrális tereket profán épületekben.

1 Az irodánk neve Partizan Architecture. Az elnevezés is igyekszik kifejezni tervezői hozzáállásunkat. A partizán hadviselés szemben a reguláris hadsereg működésével, alulról szerveződik, nem stratégiát alkot, hanem taktikája van, nem absztrakt módon felülről nézve dönt a cselekedeteiről, hanem az emberi nézőpontból a valós viszonyokat figyelve.

2 A doktori tanulmányaim kezdetén igyekeztem a transzkulturális építészet budapesti eseteit megtalálni. Így találtam rá a budapesti rejtett mecsetekre, és a Ganz-MÁVAG egykori iparterületen működő multikulturális piacra, később vizsgálataim kiterjedtek a jelenség globális példáira (vallásközi terek), végül pedig a ljubljani Iszlám Vallási és Kulturális Központját elemeztem, mint közép-európai esetet.

A TÉMA BEVEZETÉSE ELŐTT NÉHÁNY GONDOLATOT SZERETNÉK MEGOSZTANI ARRÓL, HOGY MIKÉNT IS GONDOLKODOM ÁLTALÁNOSAN AZ ÉPÍTÉSZETI TERVEZÉSRŐL, HOGY ÉRTHETŐBBÉ VÁLJON A DOLGOZAT TÉMAVÁLASZTÁSA ÉS MÓDSZERTANA. SAJÁT PRAXISUNKBAN¹ IGYEKSZÜNK KÖZPONTBA HELYEZNI AZ EMBERT. EZ A KIJELENTÉS EVIDENCIÁNAK TŰNHET, AZONBAN SZERETNÉK KIEMELNI KÉT OLYAN ASPEKTUST, AMELY KONKRETIZÁLJA EZT A MEGKÖZELÍTÉST. EGYFELŐL IGYEKSZÜNK A KÉSŐBBI HASZNÁLÓK NÉZŐPONTJAIBÓL ÉRTELMEZNI ÉS TERVEZNI TEREINKET, MÁSFELŐL TÖREKSZÜNK FELTÁRNI ÉS FIGYELEMBE VENNİ AZT A TÁRSADALMI KONTEXTUST, AMELYBEN ALKOTUNK. ÉPPEN EZÉRT DOKTORI KUTATÁSOM SORÁN OLYAN ÉPÍTÉSZETI TEREKET SZERETTEM VOLNA VIZSGÁLNI ELSŐSORBAN - A HASZNÁLÓBAN KIALAKULT JELENTÉSTARTALOM FELŐL KÖZELÍTVE -, AMELYEK MINŐSÉGÉT ÉS KARAKTERÉT AKTUÁLIS TÁRSADALMI JELENSÉGEK ALAKÍTJÁK. ÍGY JUTOTTAM EL NAPJAINK EGY JELENTŐS ÉS ELLENTMONDÁSOS KÉRDÉSKÖRÉHEZ, A BEVÁNDORLÁS KÖVETKEZTÉBEN KIALAKULÓ KÜLÖNBÖZŐ KULTÚRÁJÚ CSOPORTOK EGYÜTTÉLÉSÉHEZ.

A második fejezetben a Bevk Perović építész iroda által tervezett ljubljanai iszlám vallási és kulturális központot vizsgálom. A mecset a nyugati és az iszlám vallási kulturális referenciák kortárs interpretációjának tekinthető. A hagyományon alapul, de erősen hat rá a hely, a kor és a társadalmi környezet, amelyben létrehozták. Egyensúlyt keres a különböző kultúrák között. A tervezői szándék volt, hogy még legyen elfogadható a muszlimok számára, de legyen értelmezhető a többségi társadalom tagjainak is. Nem csak az egyes építészeti elemek, hanem az épület funkcionális programja és köztérként használható területe is ezt a szándékot mutatja. Egy olyan „reform mecset” jött létre, amelynek a vallásgyakorlás biztosítása mellett fontos célja a társadalmi integráció elősegítése. Az alkalmazkodó szakrális terek gyakorlatára ugyanakkor történeti példákat is találunk, ezek háttérben gyakran az adott csoport emancipációs törekvései álltak.

A harmadik fejezetben több példán keresztül a vallásközi szakrális terek jelenségét és evolúcióját elemzem. A vallásközi gondolata csupán a 19. század végén jelent meg, majd a 20. század során olyan mozgalommá vált, amelynek célja a különböző kultúrájú csoportok békés együttélésének megteremtése.³ Ennek egy eszköze lehet olyan terek létrehozása, amelyeket a különböző vallású, kultúrájú csoportok közösen használnak. Ebben az esetben megszűnik a többség és kisebbség közötti hierarchia és minden szereplő egyenrangúvá válik egymással. A közös terek megalkotásának visszatérő kérdése, hogy hogyan lehet kezelni építészeti eszközökkel a különböző kultúrák közötti térhasználati, vagy éppen az identitást reprezentáló építészeti eszközök között meglévő különbségeket. Bizonyos megközelítések a különbségek elfedésében, míg mások éppen azok megjelenítésében és egymás mellé helyezésében bíznak.

Elméleti háttér

Létrejöttük okai és körülményei miatt a dolgozatban vizsgált eseteket a transzkulturális építészeti alkotások kategóriájába sorolom. A transzkulturáció fogalmát elsősorban a társadalomtudományban használják azokra a folyamatokra, amelynek során új hibrid kulturális formák jönnek létre. A kifejezést 1940-ben Fernando Ortiz antropológus⁴ alkotta meg. Ortiz a kubai nép történelmén keresztül tárta fel a jelenséget. Kuba mai lakosságának ősei a világ számos országából érkeztek a szigetországba. Az egykori őslakos indiánok mellett az újkorban megjelentek a kalandvágyó európai gyarmatosítók, valamint a rabszolgaként behurcolt különböző afrikai népek. Az ideérkezők származási helyeinek politikai rendszerei, technológia fejlettsége és társadalmi normái jelentősen eltértek egymástól, emellett kultúrájuk is nagyban különbözött a helyitől. Ezáltal egy olyan társadalom (és kultúra) jött létre, amely a megváltozott körülményeknek megfelelően magába integrálta a meglévő és új elemeket. A szerző szerint az itt élő népcsoportok részben átvették egymás kultúráját, de közben régi kultúrájuk egy része vagy egésze elveszett. Ortiz a fogalom megalkotásával elsősorban arra kereste a megoldást és a lehetőségeket, hogy a domináns kultúrával kapcsolatba lépő perifériális kultúráknak milyen lehetőségei vannak saját identitásuk részbeni megőrzésére az asszimilációval szemben, felvetései elsősorban a gyarmatosításból következő társadalmi összefüggések segítségével értelmezhetőek.

A második világháború után felerősödő globalizmus, a kultúrák keveredésének soha nem látott intenzitását eredményezte. A nyugati nagyvárosok kevert etnikumú és vallású lakosainak együttélése, egymáshoz való viszonya jelentősen eltér az Ortiz által bemutatott gyarmati viszonyoktól. Természetesen az együttélés nem mentes a konfliktusoktól, de a

3 BOCK, Jan-Jonathan – FAHY, John: Interfaith and social movement theory. In: BOCK, Jan-Jonathan – FAHY, John (szerk.): *The Interfaith Movement Mobilising Religious Diversity in the 21st Century*. New York: Routledge, Taylor & Francis Books, 2020, 1-27, 2.

4 Ortiz, Fernando: *Cuban counterpoint: tobacco and sugar*. New York: Vintage Books, 1970, 97-103.

nyugati társadalmak a 60-as, 70-es évektől kezdődően igyekeznek tudatosan foglalkozni a nehézségekkel. A multikulturalizmus és az interkulturalizmus olyan társadalmi modellek, amelyek a békés együttélés általános kereteit igyekeznek meghatározni. A multikulturalizmus lényege, hogy a többségi társadalomtól toleranciát vár a kisebbségek irányába, célja a kisebbségek asszimilációjának elkerülése, identitásuk megőrzése. Támogatói szerint ez nem megnehezíti, hanem megkönnyíti a kisebbségek társadalmi beilleszkedését. Az interkulturalizmus hasonló felfogást jelent, de kiegészül a társadalmi csoportok egymás iránti kölcsönös elfogadásával és megértésével. Kritikusaik szerint ezek a modellek azonban sokkal inkább szólnak az egymás mellettiségről és kevésbé az egymásra hatásról, párhuzamos valóságokat teremtenek, amik végeredményben szegregációhoz vezetnek.⁵ A kultúrákra monolitokként tekintenek, amelyek nem hatják át egymást.

Wolfgang Welsch német filozófus és művészettörténész szerint a herderi kultúra koncepciója (társadalmi homogenitás, etnikai egyesülés és világos kultúrák közötti határok) elavult, ahogyan az ezen alapuló multi- és interkulturalizmus is. Szerinte ma már a kultúrák nem szigetként viselkednek, mivel nem homogének és nincsenek éles határaik. Ezek helyett egy új kultúra-koncepciót javasol, amit transzkulturalizmusnak nevez.⁶ Azt írja, hogy a globalizáció és a bevándorlás következtében létrejövő kulturális beszűrődések új, hibrid kultúrákat hoznak létre. A mai modern kultúrák nagymértékű differenciáltsággal és összetettséggel bírnak, számos különböző életformát magukba sűrítve, mindemellett szorosan összefonódnak más kultúrákkal is, és hálózatszerűen összekapcsolódva egymás részei lesznek. Ugyanakkor a társadalom egyes tagjai is számos identitással rendelkeznek, amelyek gyökerei eltérő kulturális közegekben születtek. Emiatt a jelenség egyaránt megfigyelhető a társadalom és az egyén szintjén is. A kultúra ezen megközelítésben szerintem nem vezet uniformitáshoz, ezt kizárja a fogalom alaptermészete, hiszen a globális mellett magában foglalja a lokális szempontokat is.⁷

A transzkulturalizmus építészeti vetületeivel Thorsten Botz-Bornstein német filozófus foglalkozott részletesen.⁸ Szerinte a transzkulturáció folyamata során nem eltűnnek, hanem átértelmeződnek a regionális kultúrák. A különböző kulturális elemek egymás mellé kerülve párbeszédre lépnek, melynek köszönhetően szintézis alakulhat ki a kultúrák között, és ennek köszönhetően, ha megváltozott formában is, de fennmaradhatnak. Állítása szerint a folyamat létrehozza és fenntartja a sokszínűségét, mivel bonyolult struktúrákat teremt, amelyek képesek összetartani a különböző kultúrájú elemeket. Élesen elkülöníti azokat az eseteket, ahol ugyan különböző kulturális elemek keverednek, de közben nem keletkezik új közös kultúra. Ezek gyakran azok az esetek, amelyek a kultúrát fogyasztási vagy árucikként kezelik. Példaként hozza azokat az épületeket, amelyekre tudatosan helyeznek fel a helyi kultúrára jellemző stílusjegyeket, de közben az épület egésze nem idomul a kontextushoz. Ezzel szemben a hindu templomokon megfigyelhető európai hatásokat, vagy a bevándorlók által revitalizált városnegyedeket a transzkulturális építészet kategóriájába sorolja. Az elképzelés nagyban hasonlít a kritikai regionalizmusra. Mindkét irányzat a globalizmus építészeti eredményeivel szemben határozza meg magát, és hangsúlyozza a lokális szempontok, a helyi identitás szerepét az építészeti terek alkotásánál. A kritikai regionalizmus célja, hogy közvetítő szerepet töltsön be az univerzális

5 ROGUSKA-NÉMETH, Magdalena: A transzkulturalizmus. Metodológia és fogalomtörténet.. IN: *Partitúra Irodalomtudományi folyóirat*, Évfolyam: XIV. , Szám 2, 2019, 3-10. 4.

6 Welsch, Wolfgang: Transculturality - the Puzzling Form of Cultures Today. In: Featherstone, Mike – Lash, Scott: *Spaces of Culture: City, Nation, World*. London: Sage 1999, 194-213.

7 Welsch, Wolfgang: Transculturality - the Puzzling Form of Cultures Today. In: Featherstone, Mike – Lash, Scott: *Spaces of Culture: City, Nation, World*. London: Sage 1999, 194-213.

8 Botz-Bornstein, Thorsten: *Transcultural architecture, The limits and Opportunities of critical regionalism*. Burlington: ashgate publishing company, 2015, 40.

civilizáció és nemzeti kultúrák között⁹. A könyv szerzője a transzkulturális építészetet tágabb kategóriának tartja, amelynek részhalmozaként is felfogható a framptoni megközelítés.

A transzkulturáció fogalma mellett fontosnak tartom a mecsetnek, mint épülettípusológiának az eredetét is bemutatni. Egyrészt ezt indokolja, hogy a dolgozat esettanulmányai jelentős részben iszlám vallási terek, másrészt a funkció építészeti viselkedése kapcsolódik a transzkulturáció jelenségéhez.

A mecset (maszjid) szó szerinti jelentése a leborulás helye.¹⁰ Létrejöttének minimuma egy lekerített tér, amelynek egyik oldala Mekka irányába néz.¹¹ Egy a homokba rajzolt négyzet, vagy egy szőnyeg is lehet mecset, hiszen ez már teljesíti működésének alapfeltételeit. Természetesen a hétköznapi értelemben használt mecset-fogalom jóval rétegzettebb, elsősorban olyan épített struktúrát értünk alatta, amely egy muszlim közösség vallási, szociális és politikai életének színhelye. Az évszázadok során különböző tipológiák jelentek meg és terjedtek el, ugyanakkor a Korán szerint építészeti megjelenésükre semmilyen előírás sem vonatkozik. Ennek egyik lehetséges oka a vallás létrejöttének körülményeiben keresendő. Az első iszlám vallásúak elsősorban a nomád arab törzsek tagjai voltak, akik életformájuknak köszönhetően sajátos építészeti tapasztalatokkal és megközelítéssel rendelkeztek. Építészetükre a szétszerelhetőség és a szállíthatóság, illetve a talált struktúrák használata jellemző.¹² Az első mecset Mohamed medinai háza volt. Arról ugyan viták folynak, hogy a próféta lakóházának épült-e, amely később vált mecsetté vagy már eredetileg is a közösség szakrális terének szánták, mindenesetre működése modellszerűnek tekinthető. Építészeti képlete megfelel a lekerített egy falával Mekka felé forduló elképzelésnek. A fallal körülvett udvarnak három bejárata volt, az északi falon kívül pedig kisebb méretű cellák épültek Mohamed és családja számára. Később a hívők kérésére az udvar egy részét lefedték, árnyékos helyet hozva létre.¹³ Megjelentek benne az iszlám liturgikus térre jellemző elemek (minbár, kibla) és terek (sahn, riwaq), alapműködése és használata rögzült. Alaptípusnak tekinthető, amely ugyan megkötéseket tesz, mégis, viszonylag sok építészeti kérdésben nagy szabadságot enged. Ennek hatása karakteresen láthatóvá válik a vallás terjedése során, amely a kezdeti években igen gyorsan, Észak-Afrikától egészen a Kínai-tengerig terjedt. Ezen régiók rendkívül különböző klimatikus viszonyokkal, társadalmakkal, kultúrákkal, építőanyagokkal és építéstechnológiákkal rendelkeztek.¹⁴ Az eltérő adottságokat a mecset alaptípusa képes volt magába integrálni. Erősen hatott rá környezete, amelyben megvalósult, azonban legfontosabb tulajdonságait mégis megőrizte. Területenként elkülöníthető, különböző stílusú mecsetek születtek, amelyek egyszerre tükrözik vissza a helyi közösség identitását és a muszlim hitet.¹⁵ A létrejövő építészeti eredmény a globális vallás és a lokális kultúra egymásra hatásának következménye. Ez a folyamat párhuzamba állítható az általam vizsgált transzkulturális építészeti jelenségekkel, ezért a kortárs európai iszlám vallási terek elemzése alkalmas lehet a jelenség mélyebb megértésére.

A mecsetek egy másik tulajdonságát, a közösségi térként, várost formáló erőként való értelmezését is kiemelten fontosnak tartom kutatásom szempontjából. A hitélet biztosítása az elsődleges szerepük, de emellett számos más módon (tanulás, étkezés, vásárlás) szolgálhatják

a közösséget.¹⁶ Politikai, társadalmi szerepük is jelentős. Ennek eredete is visszavezethető Mohamed házára, amely nem csak vallási, de adminisztratív központ, tanácskozási helyszín is volt, és emellett a vezető lakhelyeül is szolgált. A szakrális funkció ellenére kevésbé hasonlítanak a keresztény templomokra vagy a zsinagógákra, szerepük sokkal inkább társítható a görög agórával vagy a római fórummal:¹⁷ a közösség valódi központjai mind társadalmi, mind téri értelemben. Hagyományosan köréjük szerveződött a település, belőlük nőtt ki, így vált eggyé a mecset a várossal, a közösség pedig az iszlámmal. Ezért a dolgozatban igyekszem a mecset közösségi, publikus aspektusát kiemelten vizsgálni.

Elemzési szempontok

A kutatás során három szempontot azonosítottam, amelyek mindegyik általam vizsgált esetben kiemelt fontossággal bírnak. Ezek az aspektusok alkalmasak a transzkulturális építészeti alkotások értelmezésére és elemzésére, függetlenül a projektek eltérő téri és társadalmi jellemzőitől.

Az első szempont a nyilvánosság, amely fogalom alatt a vizsgált szakrális épületeket, mint közösségi tereket és azokra jellemző tulajdonságokat (hozzáférhetőség, láthatóság, nyitottság) vizsgálom. A dolgozatban elemzett terek nyilvánosságának mértéke rendkívül különböző. Akad olyan, amely csak a bevándorlók számára látható és hozzáférhető, de megtalálható olyan is, amely a többségi társadalom csoportjaival közösen birtokolt és használt. Feltételezésem szerint a nyilvánosság mértéke szorosan összefügg a bevándorló csoportok elfogadásának szintjével és jelentős befolyással van a terek építészeti viselkedésére. A viszony hatással lehet egy adott épület vagy tér azonosíthatóságára (rejtett, reprezentatív), működésére (nyitott, zárt) illetve térbeli elhelyezkedésére (központi, perifériális) is.

A második szempont a lényegiség, amely fogalom alatt azoknak az esettanulmányokban szereplő építészeti elemeknek a változásait vizsgálom, amelyeknek fontos szerepe van a kulturális identitás kifejezésében. A kulturális identitást reprezentáló építészeti elemek (formája, tömege, használata, ornamentikája) a bevándorlók társadalmi körülményeinek hatására megváltoznak, átalakulnak, vagy szélsőséges esetben egyáltalán nem jelennek meg. Feltételezésem szerint ezen elemek képesek a változásra és az alkalmazkodásra, de csak addig képesek visszatükrözni az identitást, ameddig kulturális esszenciájukat megőrzik. Ennek hiányában elveszítik jelentésüket és nem töltik be szerepüket. Az esettanulmányokban igyekeztem ezen helyzeteket összegyűjteni, a változás okait feltárni, valamint lényegi jelentésüket azonosítani.

A harmadik szempont az olvashatóság, amely fogalom alatt a vizsgált terek használókban létrejövő különböző jelentéseit vizsgálom. A transzkulturális terek az egymásra ható csoportok közös "termékei", és ebből következően – feltételezésem – szerint kulturálisan többszörösen rétegzett jelentéstartalommal bírnak. Tartalmaznak elemeket a helyi és az idegen kultúrából is, ennek köszönhetően egyformán jelentést hordoznak a bevándorlók és a többségi társadalom tagjai számára. Azonban ezek a jelentések, narratívák, olvasatok kisebb vagy nagyobb mértékben különböznek a használók előzetes ismereteinek és kultúrájának függvényében. Az olvasatok összessége szükséges a terek társadalmi jelentőségének megértéséhez.

Az egyes fejezetek, valamint a dolgozat általános tanulságait is ezen szempontok mentén fogalmaztam meg. Ez a felépítés kettős rendszert alkot. Egyrészt a különböző aspektusok szervezik az egyes fejezetek tanulságait, másrészt a különböző fejezetek azonos szemponthoz tartozó tanulságaiból jöttek létre az értekezés tézisei. Mindegyik fejezet három, az olvashatóság, lényegiség, nyilvánosság szempontjaihoz köthető következtetéssel zárul, amelyek a dolgozat végén az egyes szempontoknak megfelelően újrendeződnek és a tézisek alapjául szolgálnak.

¹⁶ MAWANI, Rizwan: *Beyond the Mosque, Diverse Spaces of Muslim Worship*. London: I.B. Tauris, 2019. 7-9.

¹⁷ AYYAD, Essam: *The Making of the Mosque: A Survey of Religious Imperatives*. Piscataway: Gorgias Press, 2019. 173.

⁹ SIMON Mariann: *Regionalizmus - A Hely (Ki)hívása. Kortárs Építészeti*, II. évf. 1. szám, 2000.

¹⁰ FRISHMAN, Martin – KHAN, Hasan-Uddin: *The mosque: history, architectural development and regional diversity*. New York: Thames & Hudson, 2002. 11.

¹¹ AYYAD, Essam: *The Making of the Mosque: A Survey of Religious Imperatives*. Piscataway: Gorgias Press, 2019. 151.

¹² FRISHMAN, Martin – KHAN, Hasan-Uddin: *The mosque: history, architectural development and regional diversity*. New York: Thames & Hudson, 2002. 12.

¹³ KHOSRAVI, Hamed: *Inhabitable walls: The Genealogy of Islamic Sacred Space* In: AURELI, Pier Vittorio – GIUDICI, Maria Shéhérazade (szerk.): *Rituals and Walls, The Architecture of Sacred Space*. London: AA Publications, 2016. 38-43. 40.

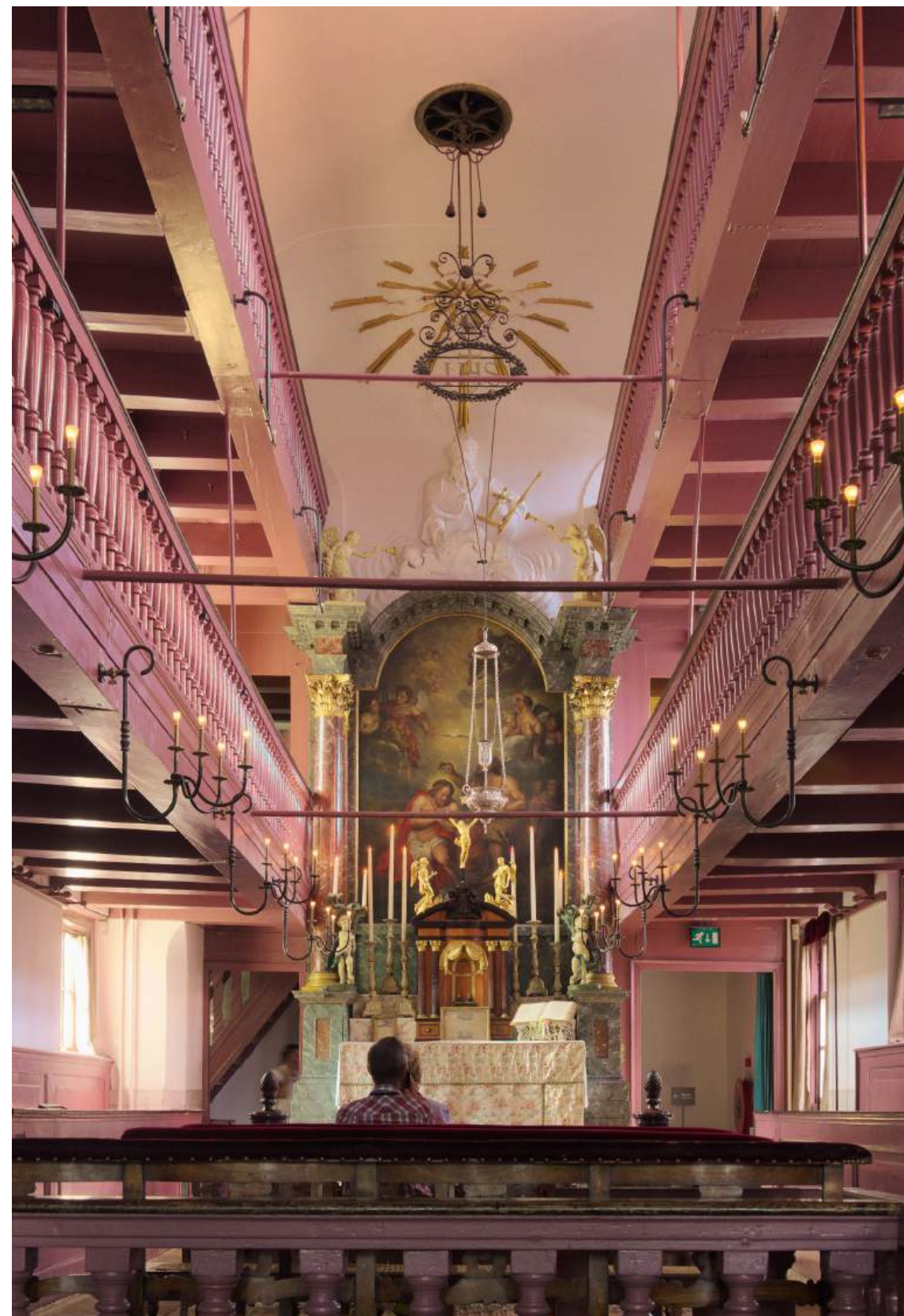
¹⁴ FRISHMAN, Martin – KHAN, Hasan-Uddin: *The mosque: history, architectural development and regional diversity*. New York: Thames & Hudson, 2002. 12.

¹⁵ MAWANI, Rizwan: *Beyond the Mosque, Diverse Spaces of Muslim Worship*. London: I.B. Tauris, 2019. 7-9.

1. FEJEZET

SZAKRÁLIS TEREK
PROFÁN ÉPÜLETEKBEN

A vallási épületek gyakran töltenek be központi szerepet településeink életében akár szimbolikus, akár fizikai értelemben. Felépítésük gyakran évszázadokig tartott és széleskörű társadalmi összefogást igényelt. Láthatóságukkal, általános hozzáférhetőségükkel, méretükkel, díszítettségükkel kifejezték egy közösség identitását és erejét. Ez az általánosan rögzült képünk a szakrális építészet fogalmáról. Azonban számos olyan történelmi és kortárs példát ismerünk, amikor egy vallási közösségnek különböző belső vagy külső okokból nem volt lehetősége saját, hitéleti gyakorlásra alkalmas teret építenie magának.¹⁸ Kénytelenek voltak olyan helyiségeket használni, amelyeket eredetileg más, világi célra építettek. Ezen példák egy kategóriába sorolhatóak, amelyek közös jellemzője a helyiségek újrahaznosítása mellett az, hogy legtöbbször kívülről szinte teljesen láthatatlanok: az átalakítások csupán a belsőben történnek és elhagyják a vallási épületekre jellemző külső jegyeket.

Számos történelmi előkép bizonyítja azonban, hogy a jelenség nem új keletű. Elég akár a római birodalomban működő keresztény háztemplomokra (domus ecclesiae) gondolnunk. A mai Szíria területén található egykori városban, Dura Europosban található Háztemplom az egyik legrégebbi keresztény templom a történelemben. Az eredetileg lakóházként működő épületet 242-ben alakították át szakrális funkciójúvá.¹⁹ Az eredeti felépítésen keveset változtattak, az átriumszerű udvarból nyílt újonnan a gyülekezeti terem és a kápolna is. A beavatkozások kizárólag belső átalakításokra szorítkoztak, és az alakuló liturgiának megfelelően alakították ki a helyiségeket. Ezen kívül falfestményekkel és behelyezett tárgyakkal változtatták meg a tér eredeti használatát és jelentését. Ebben az esetben kevésbé a kisebbség elutasíthatósága, mint inkább akkori gyakorlatai indokolták azt a döntést, hogy nem önálló épületet hoztak létre, hanem egy meglévő alakították át. A korszakra jellemző volt a vallási tolerancia, a különböző vallások templomai egyaránt megtalálhatóak voltak a településen, egy-egy városlakó akár egyszerre több vallást is gyakorolhatott.²⁰

A reformáció után a mai Hollandia területén működő katolikus Titkos templomok (Schuilkerk) története is a témához köthető.²¹ Az amszterdami *Mi Uruk a padláson* elnevezésű múzeumépület tetőterét a helyi katolikusok 1663-tól 1888-ig használták vallási célokra. Egy lakóház felső három szintjét alakították át templommá, akkor, amikor a katolikusok csak megszorításokkal gyakorolhatták vallásukat. A templomteret nem a főbejáraton, hanem egy sikátorból nyíló oldalsó ajtón lehetett elérni (erre utal a mai múzeumi útvonal is). Ugyan a harmadik emeleten helyezték el a gyülekezeti termet, azonban a galériás kialakítás miatt hozzákapcsolódott a felette lévő két szint.²² Ezzel a megoldással viszonylag nagy belmagasság jött létre, így a helyzete ellenére reprezentatívnak nevezhető tér alakult ki. A külső rejtőzködéssel szemben a belső bútorzatban és a díszítésben testesült meg a szakrális karakter a hívők számára. Egyidejűleg körülbelül 150 ember fért el itt; nehéz elképzelni, hogy egy ekkora tömeg teljesen láthatatlan maradt a környékeliek számára. A hatóságok és a szomszédok feltehetőleg tudtak a templom létezéséről és a működésébe hallgatólagosan beleegyeztek.²³

Kép (10.oldalon): Az amszterdami „Mi Uruk a padláson” elnevezésű múzeum templom épülete kívülről (jobbról az első).
Forrás: Wikimedia, Ismeretlen szerző.

18 DEIBL, Jakob Helmut: Sacred Architecture and Public Space under the Conditions of a New Visibility of Religion. *Religions*, 11. évf., 2020/8, 379, 2.

19 PEPPARD, Michael: *The World's Oldest Church Bible, Art, and Ritual at Dura-Europos, Syria*. London: Yale University Press, 2016. 16.

20 PEPPARD, Michael: *The World's Oldest Church Bible, Art, and Ritual at Dura-Europos, Syria*. London: Yale University Press, 2016. 6.

21 KAPLAN, Benjamin J: *Divided by faith, Religious Conflict and the Practice of Toleration in Early Modern Europe*. Cambridge, Massachusetts London, England: The Belknap Press of Harvard University Press, 2007, 174.

22 KAPLAN, Benjamin J: *Divided by faith, Religious Conflict and the Practice of Toleration in Early Modern Europe*. Cambridge, Massachusetts London, England: The Belknap Press of Harvard University Press, 2007, 176.

23 KAPLAN, Benjamin J: *Divided by faith, Religious Conflict and the Practice of Toleration in Early Modern Europe*. Cambridge, Massachusetts London, England: The Belknap Press of Harvard University Press, 2007, 173.

A globalizált világ multikulturális társadalmában az amszterdamihoz hasonló jelenség mindennapos és széleskörűen elterjedt. A szekularizált modern város képét árnyalja a megbúvó kis méretű szakrális terek sokasága. Ennek bemutatására tett kísérletet Matilde Cassani olasz építész 2011-ben New York-i kiállítása részeként, amikor arra kérte a lakókat, hogy helyezték térképre azokat a szakrális helyiségeket, amelyek profán épületben működnek.²⁴ Az így létrejött térkép és adatbázis egy addig nem ismert New Yorkot mutatott be. Láthatóvá váltak a kis méretű terek, de ezek számossága miatt (világ)városi léptékű jelenségről beszélhetünk.

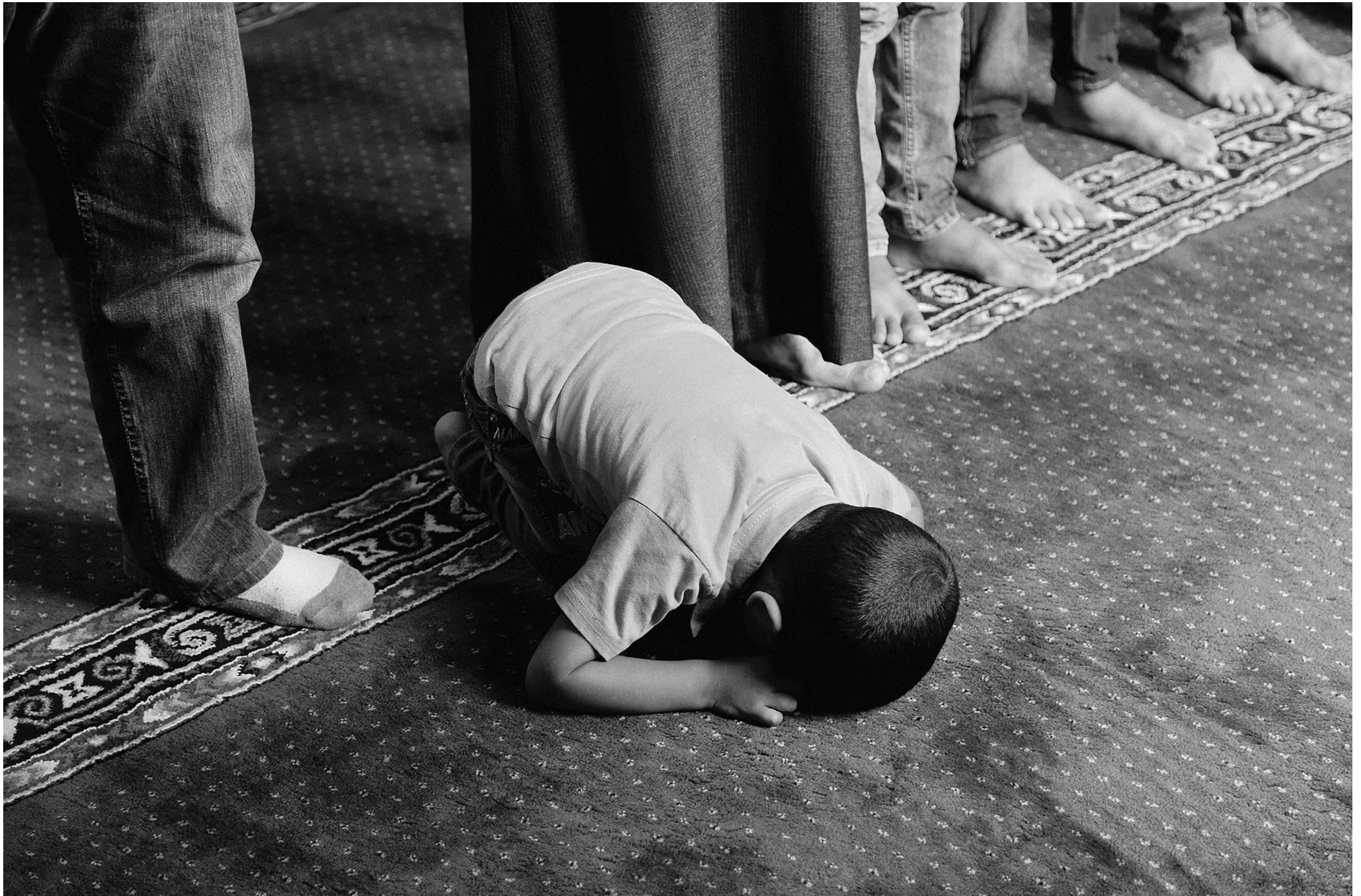
A körülmények nem teljesen ugyanazok a különböző esetekben, de a bemutatott terek a többségi társadalom és/vagy az uralkodó hatalom elfogadásának hiányára adott válaszreakciónak tekinthetők. A többség gyakran nem engedélyezi bizonyos kisebbségi (vallási) kultúrák épített lenyomatát, reprezentációját a nyilvános térben. Ugyanakkor a vallásgyakorlást nem lehetetleníti el teljes mértékben, de az egyházak közötti egyenlőtlenséget a politika vagy az uralkodó rend az épített környezet szabályozásával, uralásával is erősíteni kívánja. Így biztosított a többségi társadalom kulturális/hitéleti monopóliumának látszata, miközben egyfajta hallgatólagos beleegyezéssel a kisebbségek is gyakorolhatják vallásukat. A homogén felszín alatt így valójában vallási sokféleség, pluralizmus jön létre.²⁵ Bizonyos fokú tolerancia ez, amelynek alapja, hogy a többség vagy a hatalom különbséget tesz a nyilvános és a rejtett vallásgyakorlás között, határokat szab a kisebbségnek, de ezeket a határokat időről időre lehet egyeztetni és meg is lehet változtatni.

A jelenség mélyebb vizsgálatára alkalmasnak tartom a budapesti rejtett mecsetek elzárt világának elemzését és bemutatását. Napjainkban Budapesten az iszlám közösségek olyan tereket használnak vallásgyakorlásra, amelyek eredetileg nem szakrális céllal épültek. Ezek ma mégis mecsetként funkcionálnak, annak ellenére, hogy belső felépítésükben és tömegformájukban nem hasonlítanak történelmi előképeikhez. Nem csak a terek, az istentisztelethez szükséges elemek esetében is megfigyelhető, hogy a szakrális esemény alkalmával az egészen hétköznapi tárgyak ebben a környezetben új jelentést kapnak. A következő fejezetben a budapesti iszlám közösségek tereit elemezve igyekszem konkrét és általános tanulságok megfogalmazására a használatból fakadó jelentés kérdéskörével kapcsolatban.

Kép (13.oldalon): Az amszterdami „Mi Uruk a padláson” elnevezésű múzeum templomot magába foglaló tetőtere. Forrás: Wikimedia, C messier. A kívülről átlagos holland lakóház belül egy titkos katolikus templomot rejt, amit az amszterdami katolikusok használtak a 17. század során, 1888-tól múzeumként működik.

24 SHEPARD, Cassim: Sacred Spaces in Profane Buildings. *urbanomnibus.net*, 2011. <https://urbanomnibus.net/2011/11/sacred-spaces-in-profane-buildings/> (utolsó elérés: 2022.10.31.) A kiállítás 2011.szeptember 14-től november 5-ig volt látogatható a new-yorki Storefront for Art and Architecture elnevezésű galériában.

25 KAPLAN, Benjamin J: *Divided by faith, Religious Conflict and the Practice of Toleration in Early Modern Europe*. Cambridge, Massachusetts London, England: The Belknap Press of Harvard University Press, 2007, 176.

JELEN VIZSGÁLAT ALAPJÁT EKKÉPP AZOK A TAPASZTALATOK ADJÁK, AMELYEKET NYOLC BUDAPESTI MECSET MEGLÁTOGATÁSA SORÁN SZEREZTEM. A SZAKRÁLIS INTÉZMÉNYEK MINDEGYIKE OLYAN TÉRBEN MŰKÖDIK, AMELYET EREDETILEG NEM KÖZÖSSÉGI VALLÁSGYAKORLÁS SZÁMÁRA TERVEZTEK. A KORÁBBI FUNKCIÓK (LAKÁS, RAKTÁR, IRODAHÁZ, FÜGGÖNYBOLT, KONDITEREM) ÉS AZ EZEKHEZ RENDELT TÉRI FELÉPÍTÉS NAGYON KÜLÖNBÖZŐ, MA MÉGIS MINDEGYIK MECSETKÉNT SZOLGÁL. A FIZIKAI KÖRNYEZET KÜLÖNBBSÉGEI ELLENÉRE A TEREK KÉPESEK UGYANAZT JELENTENI HASZNÁLÓIK SZÁMÁRA. DE MI VÁLTOZTATTA MEG KORÁBBI JELENTÉSTARTALMUKAT? MILYEN BEAVATKOZÁSOK VOLTAK SZÜKSÉGESEK AHHOZ, HOGY EZ AZ ÚJ, EREDETILEG NEM TERVEZETT HASZNÁLAT MEGVALÓSULHASSON? TELJES ÉRTÉKŰEN KÉPESEK-E BETÖLTENI A MECSET SZEREPÉT A MUSZLIM KÖZÖSSÉGEK SZÁMÁRA? AZÉRT, HOGY E KÉRDÉSEKRE VÁLASZT KAPJUNK, CÉLSZERŰ VOLT MEGVIZSGÁLNI ÉS MEGÉRTENI A MECSET JELENTÉSÉT AZ ISZLÁM KULTÚRÁBAN ÉS VALLÁSBAN, VALAMINT AZOKAT A TÁRSADALMI KÉRDÉSEKET, ÁLTALÁNOS ISMERETEKET, AMELYEK AZ ISZLÁMMAL ÉS A MECSETTEL KAPCSOLATOSAK A MAI MAGYARORSZÁGON.

A nyugat-európai országok irányába a második világháború utáni években kezdődött az iszlám vallású emberek tömeges bevándorlása.²⁶ Németország volt az egyik legjellemzőbb célpont a török migránsok számára, akik többnyire fizikai munkásként dolgoztak ott. Alulról jövő módon szerveződve béreltek olyan elhagyatott helyeket, ahol imádkozhattak, megtarthatták legfontosabb ünnepeiket. Gyakran konfliktusba kerültek a környező lakókkal, akik a megnövekedett autós/gyalogos forgalomra és zajra panaszkodtak. Ilyenkor legtöbb esetben a mecset egyszerűen elköltözött, így oldva fel a problémát. Évtizedekkel később azok a második és a harmadik generációs bevándorlók, akik már Németországban születtek és tanultak, határozottabban kezdték el jogaikat és érdekeiket képviselni. Ezen folyamat eredményeként jöttek létre azok a mecsetek, amelyek belső tereit már speciálisan a funkciónak megfelelően alakították ki, és az esetleges lakossági tiltakozások ellenére is folyamatosan, hosszabb távon működtek, majd következő lépésként a hívők megfogalmazták a mecsetépítés igényét is.²⁷

A kisebbség épített terekben is reprezentálódó "láthatóságának" vágya, a társadalmi integráció igényének következménye. A saját mecset építésének megvalósítása azonban továbbra is társadalmi ellenállásba ütközik. Ezért számos európai városban a budapestihez hasonló épülettípus alakult ki, melyekre a rejtőzködés jellemző, miközben működésük állandósult.

Ezen a kulturális, vallási központok a kialakulása egy olyan folyamat részének tekinthető, amely az iszlám társadalmi elfogadottságának aktuális szintjét is megjeleníti. A minaret, a kupola elhagyása és a rejtőzködő magatartás következtében a többségi társadalom számára láthatatlanok a mecsetek. Ez a láthatatlanság biztonságot eredményez a muszlimok számára, így egy speciális tértípus jön létre: egy védett közösségi tér. Ez a jelenség az angolszász világban safe space-ként²⁸ definiált fogalmához hasonló.²⁹ Ezek a helyek csak egy adott kisebbségi közösség számára ismertek, és ez a – többségi társadalomban való – felismerhetetlenség megvédi őket a konfrontációtól. A rejtőzködés lehetővé teszi, hogy egy közösség létrejöhesse és működhessen úgy, hogy nem vált ki további ellenállást a többségi társadalomból.

Az elzártság biztosítja a muszlimok számára azt, hogy azok a szabályok és szokások érvényesüljenek, amelyek a közösség tagjai számára természetesebbek, viszont a befogadó országban nem azok. A belső kialakítása során a használók ennek megfelelően igyekeznek a mecsetek belső tereinek szabályait követni. A budapesti intézmények működése és a bennük lévő elemek megfelelnek a vallási szokásoknak, rituáléknak, és a kialakításuknál az iszlám kultúra formavilágát, szimbólumait használják. Mindezek azért fontosak, hogy az így létrejött környezet minél inkább ismerősnek, megszokottnak hasson használói számára. Ezáltal normálissá válik az, ami a külvilágban „abnormálisnak”, szokatlannak számít. Csak az jön be ezekbe a terekbe, aki ismeri a helyet és csak az ismeri a helyet, aki a muszlim világ és kultúra ismerője. Ezáltal a használók olyan biztonságot kaphatnak, amelyben egy idegen országban legfeljebb az otthonaikban lehet részük, ahol vallási, kulturális identitásukat együtt, közösségben élhetik meg. Az anyaországi

Kép (44-45.o.): Az ima Forrás:Samer Chidiac. A mecset jelentése a leborulás helye, az iszlám kultúrában a mecset jelentősége nem elsősorban a külső megjelenésében, hanem belső működésében van.

26 BEN-DAVID, Ester: Europe's Shifting Immigration Dynamic. *Middle East Quarterly*, Spring, 2009, 15-24.

27 KUPPINGER, Petra: Mosques and Minarets: Conflict, Participation, and Visibility in German Cities. *Anthropological Quarterly* Vol. 87, No. 3 (Summer), 2014, 793-818.

28 A fogalom eredete az USA 1960-as évekbeli – rejtőzködő – melegbárpajzhoz köthető. Ezekben a helyeken a melegek vállalhatták nemi identitásukat az akkori törvények ellenére. Nem fizikai értelemben voltak biztonságban, de azáltal, hogy összegyűltek egy közösségben, ahol viselkedésük elfogadott volt, képesek voltak ellenállást kifejezni a politikai és társadalmi elnyomással szemben.

29 CROCKETT, Emily: Safe spaces, explained. *vox.com*, 2016. <https://www.vox.com/2016/7/5/11949258/safe-spaces-explained> (utolsó elérés: 2019. 05. 05.)

ismerős környezet elhagyása, a megszokott keretek és szociokulturális viszonyok elvesztése gyakran okoz traumát a bevándorlók életében. Az egyének annak érdekében, hogy a traumából bekövetkező szorongásaikat csökkentsék, etnikai közösségeket hoznak létre, ahol meg tudják őrizni identitásukat.³⁰ Ezek a közösségek gyakran a város terében formálisan is megjelennek. Ezek a terek megjelenítik a közös emlékeiket és múltjukat. Ilyen módon őrizhető meg a szülőhelyüktől távolra került személyek identitásának folytonossága. A (saját) identitás megőrzése és a biztonság érzésének kialakulása lehetővé teszi, hogy a bevándorlók könnyebben vegyék fel a kapcsolatot a helyi társadalommal és találják meg azon belüli szerepüket.³¹ E rejtőzködő mecsetek tehát nem csupán vallási terek, hanem olyan közösségi központok, amelyeket a muszlim bevándorlók saját magukénak érezhetnek, amelyben önmaguk lehetnek és nem kell tartaniuk a külvilág gyanakvó pillantásától.

A budapesti mecsetek bemutatása

Budapesten nyolc mecsetet sikerült azonosítanom.³² Ezek közül háromnak saját épülete van, amelyek kívülről nem hordozzák a mecset nyugati világ számára beazonosítható jegyeit, de szakrális helyként működnek. Az első ilyen a Dar-al-szalam Mecset volt, amely 1996 óta működik. Az utóbbi években a Magyar Iszlám Közösség új helyre költöztette a korábban a Róbert Károly körúton működő szakrális terét. Emellett a Magyar Muszlimok Egyházának két imahelye az elmúlt években nyitotta meg kapuit. Ezek az ingatlanok a különböző iszlám szervezetek és egyházak tulajdonában vannak. A látogatások során tett beszélgetések alapján, különösebb konfrontáció nem történt a környező lakossággal, működésük többnyire zavartalan és nyilvános. Mindegyik mecset olyan épületben helyezkedik el, amelyet eredetileg valamilyen más célra terveztek (irodaháznak, lakásnak, raktárnak).

A mecsetek mérete sokféle: a legkisebb egyszemélyes tér, amely egy budapesti gyorséterem galériájáról nyílik, míg a legnagyobb imateremben akár két-háromszáz ember is elférhet. Elhelyezkedésüket tekintve több csoportra oszthatók: jelentős részük a VII. és VIII. kerület külső részein található, ezen felül kettő a XI. kerületben, egy a XIV. kerületben, egy pedig a X. kerületben működik. Pontos adatok hiányában nem állítható bizonyosan, de a személyes beszélgetések során arra a következtetésre jutottam, hogy a mecsetek elhelyezkedése összefügg az itt élő muszlimok lakóhelyének és munkahelyének városon belüli elhelyezkedésével.

A működtetésért általában egy Magyarországon bejegyzett egyház vagy alapítvány a felelős. A három legfontosabb magyarországi muszlim szervezet³³ által létrehozott négy mecset vallási alapon, míg három másik (két török, egy afgán) nemzetiségi alapon szerveződik, további egy pedig nem sorolható be ezen kategóriákba. Három mecset egyben szervezeti központ is, ami azt jelenti, hogy az imatermen kívül a fenntartószervezet működését biztosító irodák is helyet kaptak. Két mecset csak egy-egy imatermet és az ima előtti kötelező mosakodást biztosító vizes helyiségeket tartalmaz, viszont a többi mecset valamilyen egyéb, a valláshoz nem

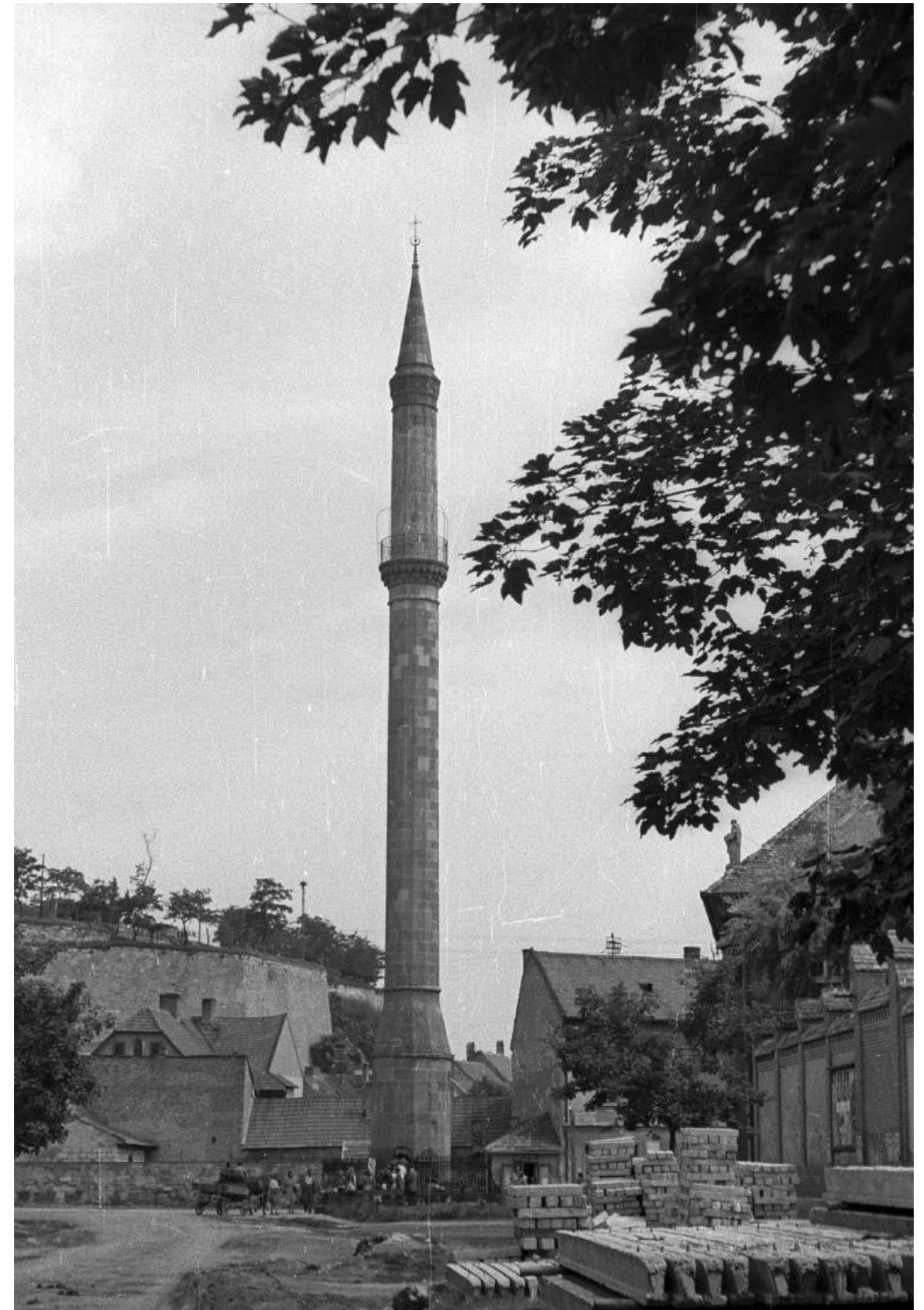
Kép (21.o.): Egri minaret. Forrás: Fortepan, Krasznai Gyula. Magyarország saját iszlám építészeti örökséggel is rendelkezik, ennek legjellemzőbb példái a megmaradt vagy részben megmaradt minaretek.

30 GLUSAC, Tanja: Architecture and belonging: Migration, re-territorialisation and self-identity. (PhD-disszertáció.) 2015, 61.

31 MAZUMDAR, Sanjoy – MAZUMDAR, Shampa – DOCUYANAN, Faye – MCLAUGHLIN, Colette Marie: Creating a Sense of Place: The Vietnamese-Americans and Little Saigon. *Journal of Environmental Psychology*, 20. évf., 2000/4, 330.

32 A linken található gyűjtés is 8 budapesti mecsetről számol be, de ezek részben eltérnek az általam találtaktól, kettőt nem találtam meg, El-Nour és a Tauhid mecsetet, viszont találtam újabb kettőt. Forrás: <http://vilagmecsetei.blogspot.com/2010/09/magyarorszag-i-mecsetek-imahazak.html> (utolsó elérés: 2023. 10. 23.)

33 A Magyar Iszlám Közösség és a Magyarországi Muszlimok Egyháza és az Iszlám Egyház együttesen számítanak államilag elismert egyháznak.

köthető funkcióval közös helyen működik. Az Afgán Mecset alatt bolt található, az egyik Török Mecset egy szőnyeget forgalmazó cég raktárépületén belül helyezkedik el, míg a másik egy török kollégiumban, a legkisebb pedig egy török gyorsétteremből (Szeráj) érhető el. Ezeket az imahelyeket (kiegészítő funkcióként) a fő szolgáltatást biztosító szervezetek, illetve közösségek hozták létre.

A mecset jelentéseinek különbsége az iszlám kultúrában és Magyarországon

A mecset az iszlámban nem szent hely,³⁴ hanem a hívők találkozásának épített tere. Ez a különbség tisztán kifejeződik működésében is. A mecsetek imahelyiségei minden esetben a legfontosabb hely, Mekka felé fordulnak, ami mind földrajzi,³⁵ mind spirituális értelemben a vallás központja. Az épület archetípusa is ennek megfelelő: Mohamed próféta szülőhelye felé irányított centrális tér. A kiblát (imairányt) a mihráb jelöli ki. A mihráb süllyesztett fülke, amely Mekka felé néz, az imádságokat vezető imám is a fülke irányába végzi az imát. A harmadik legfontosabb elem a minbár: az a szószerű, ahonnan az imám prédikál a férfiaknak, a számukra kötelezően a mecsetben végzendő, péntek déli ima alkalmával. Természetesen vannak olyan használati rituálék, amelyeket el kell végezni, be kell tartani (pl.: rituális mosakodás az ima elvégzése előtt), és berendezéseket is igényelnek, de a fentieket tekinthetjük a mecset kötelező elemeinek. A leírtakból látszik, hogy az épület muszlim felfogása nem elsősorban a külső megjelenésre, hanem sokkal inkább a működésre vonatkozik. Egy mecset külső építészeti karaktere inkább az adott kor, kultúra és klíma függvénye. A közösség saját, e célra megvalósított épületének építése nem elsősorban a vallásgyakorlás szempontjából fontos, sokkal inkább a társadalomba való integráltságot és elfogadottságot jelentené, az otthonosság érzését a városban, ahol élnek.

A mecsetek viszonylagosan egyszerű létrehozásának példái, azok a keresztény templomok, amelyeket muzulmán imahelyekké alakítottak a török hódoltság korában Magyarországon.³⁶ Jellemzően ezeket először kiürítették, majd egy fából készített kiblafalat állítottak azon meglévő falak elé, amelyek tájolása leginkább megegyezett a mekkai iránnyal, és amelyekbe imafülkét készíthettek. A Budapest Belvárosi plébániatemplom is működött mecsetként, mihrábjá a mai napig fennmaradt. A barokk korban ugyan elfalazták, de egy 1932-44 között végzett restauráció során a többi, gótikus falfülkéhez hasonlóan újra láthatóvá tették.³⁷

A nyugati világból érkező szemlélő számára a mecset egy kupolás épület, minarettel az oldalán. Ennek a tipológiának az eredete egy 1761-ben Londonban, a Kew Gardens területén épült pavilonra vezethető vissza.³⁸ A Kew Gardens számos különböző pavilonnak adott helyet ekkor, amelyek a világ különböző kultúráinak építészetét voltak hivatottak bemutatni. Az európai

Kép (23.o.): William Chambers „Mecset” pavilonjának terve. Forrás: www.nationalgalleries.org. Az épület 1761-ben készült el és elképzelt mintaként szolgált az európaiaknak az iszlám építészetéről.

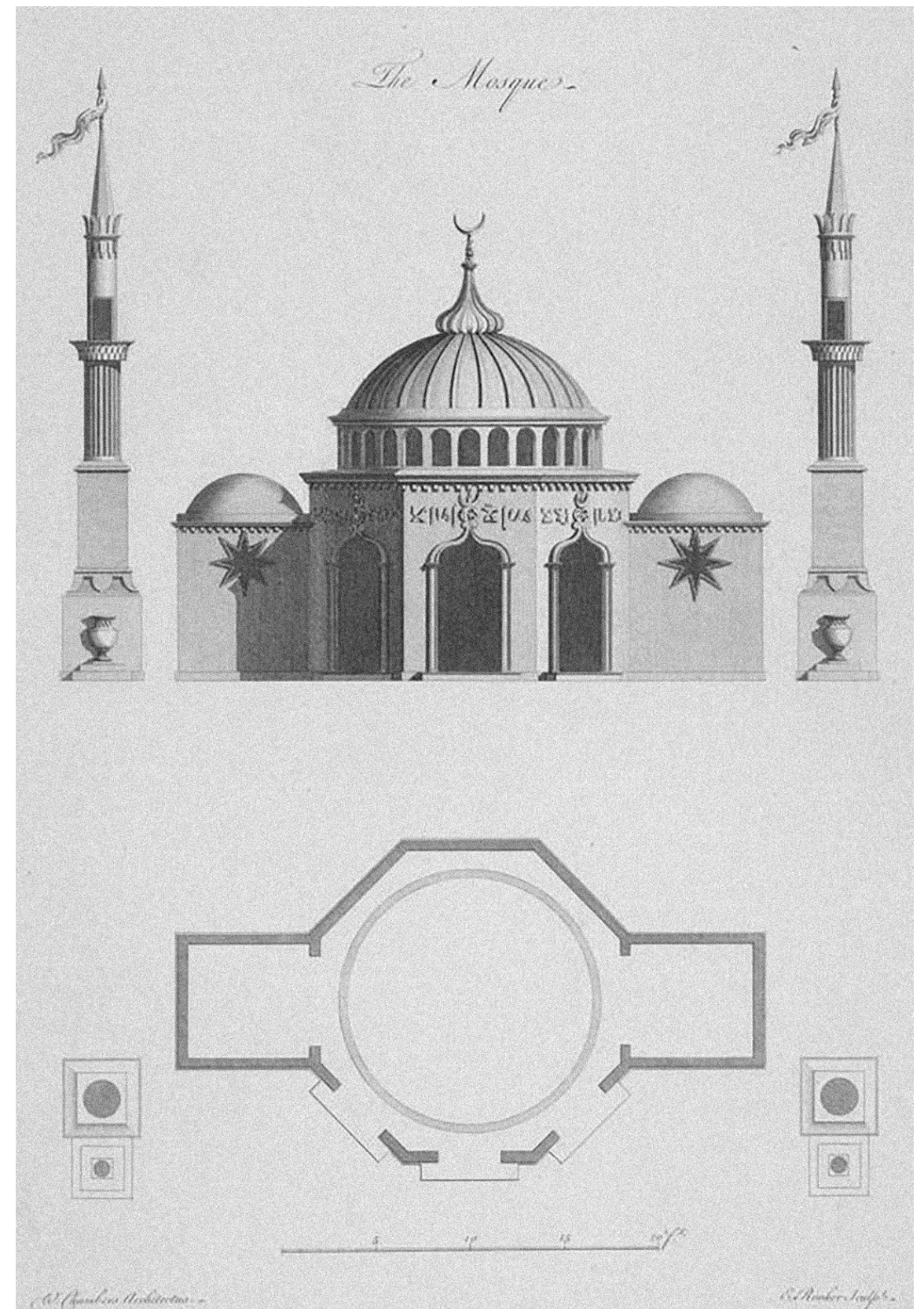
34 WELZBACHER, Christian: *Euro Islam Architecture, New Mosques in the West*. Amsterdam: Sun Publishers, 2008, 29-30.

35 A mecsetek terei minden esetben Mekka irányába fordulnak, ami egyben az ima iránya is. Mekkában található a Kába kő, amelyről a muszlimok úgy hiszik, hogy az égből érkezett, hogy Ádám megtisztulhasson, miután kiűzetett. Ezáltal a követ Isten létének földi bizonyítékának tekintik. JOSEPH, Roger: *The Semiotics of the Islamic Mosque*. *Arab Studies Quarterly*, Vol. 3, No. 3 (Summer), 1981, 287.

36 A sajátos magyarországi helyzetre vonatkozóan a jelenkori kutatásokból példaként lásd: Baku Eszter – Kovács Máté Gergő: A kulturális emlékezet rétegei: Oszmán épületek emlékezte Magyarországon. In: Iltés, Gábor (szerk.): *Viszálly és együttélés – Vallások és felekezetek a török hódoltság korában*. Budapest: Universitas, 2017, 425-447.

37 Ez az imafülke tette lehetővé Germanus Gyula (1884-1979) neves magyar iszlám vallású orientalista számára, hogy a 20. században imahelyként használja az ekkor már újra katolikus templomként szolgáló teret. Gercsák Gábor: A budapesti Belvárosi Plébániatemplom muszlim imafülkéje és arab felirata. *Magyar Tudomány*, 2010, 1068-1077.

38 WELZBACHER, Christian: *Euro Islam Architecture, New Mosques in the West*. Amsterdam: Sun Publishers, 2008, 29-30.

mecset-kép e török minta alapján épült minaret-ideából terjedt el. Ez az épület viszonyítási ponttá vált, ha a későbbiekben egy európai építész az iszlám kultúra jegyében tervezett.

A török hódoltság idejében épített mecsetek miatt Magyarországon azonban közvetlen tapasztalatunk is van az iszlám építészetéről: a mai napig fennmaradtak korábbi minaretek és dzsámik. A minaretek megjelenése építészeti viszonylag hasonló, az imaházaké azonban többféle, a sátoztetéstől a kupolás lefedésig többféle megoldás is elterjedt. Az utóbbi pár évben több törökkori műemlék felújításánál érzékeny témává vált a minaret helyreállítása: míg Szigetváron és Esztergomban a dzsámi épülete megújult, addig a minaretek visszaépítését megakadályozta a politika.³⁹ A minareteknek az iszlám nem kívánatos reprezentációjaként való értelmezése már korábban is létezhetett a magyar társadalomban. Ennek bizonyítéka a hódoltság kora után a minaretek többségének lerombolása, vagy az egri minaret esete, amelyet megpróbáltak lebontani, s miután ez nem sikerült, egy keresztet helyeztek el rajta, amely a minaret tetején lévő félholdból nő ki, ezáltal igyekeztek átalakítani a tárgy eredeti jelentését.⁴⁰

A szigetvári dzsámi felújítása kapcsán 2016-ban felmerült, hogy Törökország rekonstruálná a 18. században, valószínűleg villámcsapás következtében leomlott, csonka minaretet. A magyar kormány azonnal elhatárolódott az ötlettől és kijelentette, hogy nem épül vissza az egykori minaret, mert félt, hogy ezáltal az amúgy múzeumként használt dzsámi iszlám kultikus-szakrális helyé értelmeződne át – a többségi társadalom szemében.⁴¹

A Magyarországon működő mecsetek törvényes keretek között teszik ezt. Az Alaptörvény lehetővé teszi a vallásgyakorlást, de azt nem biztosítja, hogy erre a célra egy vallási közösség épületet is építhet. A rendszerváltás óta a magyarországi iszlám közösség 2010-ben járt legközelebb a mecsetépítés megvalósításához. A tervezés megkezdése előtt az önkormányzat úgy módosította a helyi szabályozási tervet, hogy a minaret garantáltan ne haladhassa meg a 15 méteres magasságot. A tervező Koós Miklós igyekezett minél visszafogottabb megjelenésű épületet tervezni, még a megengedett legnagyobb beépítési magasságot sem használta ki.⁴² A felhasznált stílusjegyek és építészeti elemek azonban a látványtervekről is nyilvánvalóvá tették az épület tervezett funkcióját, amely Budapest egyik forgalmas főútja mentén kiválasztott helyszínen városképi hangsúlyt kapott volna. Végül a lakosság tiltakozására az építési hatóság visszavonta a már kiadott építési engedélyt. Az épület azóta sem valósult meg.

Figyelemreméltó, hogy egy új mecset építése milyen komoly aggodalmakat, ellenérzéseket okoz a többségi lakosság körében és a döntéshozókban, csakúgy mint a szigetvári minaret műemléki célú újraépítése. Mintha a minaret egyet jelentene az iszlám térhódításával és (újra vagy újonnan való) megjelenésével átértelmezné a városaink hovatartozását. Mintha ez az épített elem összesűrítene a muszlim bevándorlókkal kapcsolatban felmerülő aktuális féltelmeket. Nem

39 MTI: Mégsem épül fel a minaret Szigetváron. *hvg.hu*, 2016. https://hvg.hu/itthon/20160302_Megsem_epul_fel_a_minaret_Szigetvaron (utolsó elérés: 2019. 05. 05.) Koch Péter: A szigetvári Zrínyi vár és dzsámi. *építészfórum.hu*, 2014. <https://epiteszforum.hu/a-szigetvari-zrinyi-var-es-dzsami> (utolsó elérés: 2023.09.01.) Mezős Tamás: Félbetört minaret a bazilika tövében - az esztergomi dzsámi rekonstrukciója. *építészfórum.hu*, 2009. <https://epiteszforum.hu/print/felbetort-minaret-a-bazilika-toveben-az-esztergomi-dzsami-rekonstrukcioja> (utolsó elérés: 2023.09.01.)

40 BIRINCSIK József: Kéthüda minaret. *egeronline.com*, 2005. <https://web.archive.org/web/20050829133552/http://egeronline.com/sights/minaret/minaret.php> (utolsó elérés: 2019. 05. 05.)

41 LAKNER Dávid: Nem épül vissza a minaret Szigetváron. *mno.hu*, 2016. <https://magyarnemzet.hu/archivum/kulturgrund/nem-epul-vissza-a-minaret-szigetvaron-3964103/>

42 ZUBRECZKI Dávid: Ilyen lesz az új budapesti mecset. Koós Miklós, a legismertebb magyar építészblogger tervezi az épületet. *index.hu*, 2010. https://index.hu/urbanista/2010/05/13/ilyen_lesz_a_budapesti_mecset_koos_miklos_a_legismertebb_magyar_epiteszblogger_tervezi_az_epuletet/ (utolsó elérés: 2019. 05. 05.)

ég és föld összekötését jelenti többé, hanem egy idegen, nem kívánatos kultúra jelenlétét.⁴³ A kupola és minaret nélküli mecsetek ugyanakkor mintha láthatatlanok lennének a városban. A mecsetek rejtőzködő jelenléte nem kizárólagosan magyarországi gyakorlat, de nálunk különösen jellemzővé vált.⁴⁴

A „minimum mecset”

A kutatásom egyik célja az volt, hogy azonosítsam azokat a szociális és kulturális tényezőket, amelyek a budapesti mecsetek működését és megjelenését alakították. Ezek a tényezők kettős irányból jönnek, egyfelől a befogadó társadalomból és annak iszlámhoz fűződő viszonyából, másfelől a muszlim bevándorlók kulturális hagyományaiból. Míg előbbi tényezők inkább a mecset külső megjelenésére és városon belüli helyzetére hatnak, addig az utóbbiak a belső tér kialakítására. Az itt megjelenő, közös és használati értelemben esszenciális elemek azonosításával kísérlem meg definiálni a mecset minimumának⁴⁵ fogalmát. A következőkben ezért ezeket, az imairányt, valamint a rituális és téri tisztaságot veszem sorra a budapesti példák tükrében.

A kibla (imairány) meghatározása a legfontosabb az ima elvégzéséhez. A muszlim imádsághoz nincs szükség épületre, a Mekka felé fordulás viszont kötelező. Ennek megfelelően az imairány kijelölése minden mecsetben megtörténik. A mecsetnek készített épületeket úgy tájolják, hogy a belső terek falai igazodjanak ehhez az irányhoz, az ortogonális terek falai a mekkai iránnyal párhuzamosak, illetve arra merőlegesen legyenek. A budapesti mecseteket befogadó terek irányai érthető okokból csak véletlenszerűen felelnek meg ennek a hagyománynak. Így legtöbb esetben nem a falban létrehozott fülke jelzi az imairányt, hanem a tér falaitól független installációként alakították ki a mihrábot a minbárral együtt. A két elem együttesen falszerű kompozíciót alkot, amitől a tér tengelyének elfordulása még érzékelhetőbbé válik. Magassági értelemben is igyekeznek kitölteni a teret, ezzel is felerősítve ezt a hatást. Érdekes helyzetet eredményez ezen téri tengelyek egymásra hatása a Ganz-telepen lévő Török Mecsetben. Egy hosszanti tér rövidebb oldalán helyezkedik el a minbár, és emiatt az imám törzsét elfordítva a tér eredeti tengelyének megfelelően kénytelen állni, hogy a hívők felé tudjon beszélni. Azokban az esetekben, amikor mégis egybeesett az irány az alaprajzi főiránnyal, akkor ténylegesen a megfelelő falon vagy falban történt beavatkozás (kivéve a Paskál utca esetében, ahol a fentiekben

Kép (26-27.o.): A Ganz-MÁVAG iparterületen lévő Afgán Mecset nagyobb méretű imahelyisége. Forrás: Danyi Balázs. A mekkai irány ebben az esetben kb. 45 fokot zárt be a helyiséggel, ezért egy térbe állított mihrábbal jelölték ki az imairányt. Kép (28-29.o.): Török Kollégiumban működő Mecset imahelyisége. Forrás: Danyi Balázs. Az imairányt a falba süllyesztett fülke jelzi, ebben az esetben a terem hosszanti fala szinte megegyezik a mekkai iránnyal, ezért nem készült "térbe állított" mihráb.

Kép (30-31.o.): A Ganz-MÁVAG iparterületen lévő Afgán Mecset kisebb méretű imahelyisége. Forrás: Danyi Balázs.

43 A téma legjelentősebb, nemzetközi visszhangot kiváltó épülete kortárs építészeti megközelítésben a Paolo Porthogesi által tervezett ízig-vérig posztmodern római iszlám központ volt (1994). Mai értelmezését lásd: Loan, THEODORE VAN – TROELENBERG, Eva-Maria: The Rome Mosque and Islamic Centre: A Case of Diasporic Architecture in the Globalized Mediterranean. *International Journal of Islamic Architecture*, Vol.8, No.2, 2019, 417-432.

44 A szimbólum megjelenítésének határmechanizmusát jól jellemzi a németországi Völklingen városa, ahová az 1950-es évektől kezdve sok török vendégmunkás érkezett a helyi acélgárban dolgozni. A 90-es évek elejétől egy korábbi filmszínházat használtak mecsetként, majd húsz évnyi működés után szerették volna két tíz méter magas minarettel megjeleníteni az épület funkcióját, amire addig kívülről nézve nem sok jel utalt. De ezt a lakosság egy részének tiltakozására az Önkormányzat megtiltotta.

45 Matilde Cassani másik, *Spiritual devices* című munkájában foglalkozott a vallási szertartások minimális igényeivel. Négy különböző vallás (kereszténység, iszlám, hinduizmus és buddhizmus) imavégzéshez legszükségesebb tereit és eszközeit definiálta itt, ebben elsősorban a vallási kisebbségek rejtett mecsetekhez hasonlatos nem hivatalos imatermei inspirálták. Négy hordozható dobozt hozott létre a négy vallás számára, amelyek tartalmazzák az egyes vallások imavégzéséhez szükséges legszükségesebb teret és elemeket bármilyen környezetben. <http://www.design-in-human.de/exhibition/cassani.html> utolsó elérés: 2023.10.28.

leírtakhoz hasonlóan egy, a térben szabadonálló elemet építettek). Érdekes köztes eset, amikor az Afgán Mecset kisebb termében a mekkai irányba néző szögletes sarkot kerekítették le. Itt nincs minbár, aminek feltehetően az lehet az oka, hogy a helyiséget egyfős imára használhatják, (hasonlóan a Szeráj étteremben lévőhöz), emiatt nem szükséges szószék elhelyezése. A Bartók Béla úti az egyetlen mecset, amelyben a mihráb semmilyen formában nem jelenik meg, de a minbár, illetve a szőnyeg fektetési irányából leolvasható a mekkai irány.

Az iszlám nagy jelentőséget tulajdonít a tisztaságnak, ami a test és a szív tisztaságát egyaránt jelenti. A rituális mosakodás kötelező az ima elvégzése előtt, majd tiszta helyen kell elvégezni az imát is. A budapesti mecsetekben a helyiségek tisztaságát szőnyegek biztosítják. Ezeket a kibla iránynak megfelelően, sávosan fektették, és az Afgán Mecset kivételével minden esetben díszítették. A díszítésnek, sávozásnak funkcionális szerepe van, segíti az imádkozók helyét megtalálni a térben, valamint az imairányt is jelöli. A szőnyeget speciálisan erre a célra készítették, ez látszik a méretükből és díszítettségükből. Ilyen értelemben a legautentikusabb elemei a tereknek, akár kerülhetek volna bármilyen iszlám ország mecsetébe is. Kivételt ez alól az Afgán Mecset két imahelyiségének szőnyegei képeznek, amelyek nem jelölik ki az imairányt, nem sávokban fektették azokat, hanem homogén módon kitöltik a teljes padlófelületet úgy, hogy az illesztések nem látszanak.

A tiszta teret a szőnyegek jelölik ki, a szőnyegre tilos cipővel lépni. Ez alapján a mecsetek tere két részre bomlik, az egyiket bejárhatjuk cipővel is, míg a másikat csak cipő nélkül. A budapesti mecsetek egy részében már a bejáratban le kell venni a lábbeliket. Abban az esetben volt csupán másképp, amikor az imahely kiegészül egyéb közösségi vagy világi funkcióval.

A rituális mosakodás elvégzése minden esetben biztosított a mecsetekben, még a Szerájban található egészen apró terek esetében is. Míg itt egy hagyományos mosdókagyló biztosítja a szükséges infrastruktúrát, addig a többi helyen külön erre a célra építettek – európai szemnek különös méretű – mosdóhelyiségeket. Itt ima előtt több ember egyszerre tudja elvégezni a tisztálkodást. E célból hosszú, de keskeny, kerámiával burkolt kávákat vagy vályúkat építettek, amelyek mellé oda lehet ülni vagy állni. Ha nők is használják a mecsetet, a nemenkénti elkülönítés az imahelyiségekben és a fürdőkhöz egyaránt megvalósul. Az utóbbiak esetében ez természetesen csak külön szobában lehetséges. Az imahelyiségeken belüli elválasztás megoldásai jóval sokszínűbbek, legtöbb esetben a térbeli lehetőségekhez igazodnak. A nagyobb belmagasságú terekbe a nők számára galériát építettek. Az összetettebb alakú terekbe az ima alatti elhelyezkedéssel oldják meg, hogy a férfiak ne lássanak rá az imádkozó nőkre, legtöbb esetben olyan módon, hogy a férfiak a terem első, míg a nők a hátsó vagy kevésbé látható részén helyezkednek el.

Az iszlám vallás fizikai és spirituális központja a mekkai Nagy Mecsetben található Kábaszentély, amelyben a Fekete követ őrzik. Ezt a követ az isteni jelenlét bizonyítékának tartják. A Koránt pedig az Isten verbális megjelenésének gondolják.⁴⁶ A mecset esszenciális elemei, az irányultsággal rendelkező és az Istenhez való imádkozás számára lekerített tiszta tér, ennek a két

Kép (33.o.): Török Mecset bejárata a Ganz-Mávag egykori iparterületen. Forrás: Danyi Balázs. A mecsetet egy szőnyeg importőr raktárcsarnokának egy részében alakították ki és egy zárt lépcsőházon keresztül lehet megközelíteni, a bejáratot két minaret és egy kupolát ábrázoló ornamentika jelzi.

Kép (34-35.o.): Török Mecset belső tere a Ganz-MÁVAG iparterületen. Fotó: Danyi Balázs. Az imairány betartásának egy sor olyan következménye is van, ami konfliktusba kerülhet a helyiség eredetileg kidolgozott működésével, Ebben az esetben például az ajtó közel esik a minbárhoz és a mihrárhoz, amelynek a bejáratnál átellenes oldalon lenne jó helye, mivel jelenleg aki imára érkezik ezekhez közel foglal helyet, viszont így nehezítik a később érkezők bejutását.

Kép (39.o.): Rituális tisztálkodás helye egy budapesti mecsetben. Forrás: Danyi Balázs. Az általam felkutatott összes mecsetben lehetőség volt a rituális tisztálkodás elvégzésre, legtöbbször speciálisan erre a célra kialakított vízeshelyiségeket találtam. A képen ülőhelyek láthatóak, aminek köszönhetően kényelmesebben elvégezhető a rituálé.

46 JOSEPH, Roger: The Semiotics of the Islamic Mosque. *Arab Studies Quarterly*, Vol. 3, No. 3 (Summer), 1981. 285-295.

dolognak a következményei. Ahogyan korábban említettem, a szőnyeg eredeti eleme a térnek, abban az értelemben, hogy az nem helyettesíthető akármilyen más padlóburkolattal, hanem speciálisan erre a célra készítik. A szőnyeg mellett a legfontosabb elemek: a Korán (Isten szava), az irány (Isteni jelenlét) és a víz (tisztaság). Ezek, mint láthatjuk eredeti formájukban jelennek meg és biztosítják a hívő számára a mecset jelentését. Az őket körülvevő dolgok másodrendűek, hiszen azokat ember alkotja és nem isteni eredetűek.

Rejtőzködés és belsőépítészet

A mecsetek jelenlétére nagyon kevés jel utal kívülről nézve. Budapesten három esetben semmilyen külső jelből nem lehet következtetni a funkcióra, két esetben megtalálható valamilyen utalás (a működtető alapítvány neve), további két példánál viszont az épület falára rögzített táblán olvasható a funkcióra utaló megnevezés. A fenntartók és használók azonban nem csupán a megnevezést kerülik, hanem a mecset terébe való belátást is. Ezt különböző eszközökkel biztosítják, hol függönnyel, hol tükröződő felületű ablakokkal. Több esetben az utcától való elválasztást segíti, hogy a mecsetek emeleti helyzetbe kerülnek, ami idegen a hagyományos működéstől. A publikus tértől való leválasztásnak több oka is lehetséges. Egyfelől – ahogyan a funkció jelöletlensége is mutatja – a többségi társadalom előli rejtőzködés, másfelől a hagyományos mecsetek terének befelé fordulása. Az ima megéléséhez szükséges bizonyos fokú leválasztás az utca teréről, ezért ez nem feltétlen idegen a hagyományos használatától.

A szakrális épület, amely az iszlám többségű társadalmakban középületként, publikus térként működik, itt szekuláris privát terekbe költözik be. A budapesti mecsetek a nyilvános tér felé úgy viselkednek, mintha a bennük működő funkció privát használatú lenne. Nem jellemző a nyugati és/vagy iszlám közfunkciónál, illetve mecseteknél megszokott kiemelt bejárat és nyitottság. A létesítmények igyekeznek védett helyzetbe kerülni. Külső megjelenésükben tehát nem csak a hagyományos iszlám építészeti elemek maradnak el, hanem a funkcióra jellemző nyitott viselkedés is, ami helyett a mecsetek védekezően, rejtőzködően viszonyulnak környezetükhöz. Az imára hívó ének, az adzán sem kerül ki az épület falain kívülre; amennyiben a müezzin eléneklí, azt csak az épületen belül teszi meg, elveszítve ezáltal az ének hagyományos funkcióját.

A szakrális építészet emiatt belsőépítészeti eszközök használatára redukálódik. A bekerülő rituális elemek, díszítések által jön létre a szakrális tér. A különböző közösségek érdemben nem változtattak kívülről az épületeken, ha igen, az is inkább a belső tér védelmére irányult. Nem történt olyan jellegű beavatkozás, mint ami például a kínai éttermek esetében szokás, ahol sok esetben a meglévő épületfrontra kerül egy új, a hagyományos kínai építészet Európában is felismerhető, sztereotíp elemeit hordozó kulisszahomlokzat, reprezentálva a vendéglátóhely identitását. A külső megjelenésre vonatkozó megszokott jelek teljesen elmaradnak a mecsetek esetében, de a belsőépítészeti elemek sem tisztán az iszlám hagyományos karakterének megfelelőek. A belső megjelenése és anyaghasználata nagyban függ a közösség anyagi helyzetétől, valamint az elérhető termékektől is.

A minbár és a mihrábok kialakítása, illetve anyaga elsősorban a helyszíni adottságokból fakad. Ezeknek az elemeknek nem építészeti kialakításuk hasonló, hanem viselkedésük. A jelentésüket nem az anyag, hanem azon szituáció által nyerik, ami a felhasználó és közöttük létrejön. A budapesti mecsetek nagy részében a minbárokat és a mihrábokat különböző módokon, de speciálisan erre a célra alakították ki. Sok esetben egyszerű, megfizethető, könnyen elérhető anyagokból épültek, végső formájukban mégis rituális tárggyá válnak és ezáltal a tér is ekként érzékelhető. Előfordul, hogy egy egyszerű hétköznapi tárgy (szekrény korpusz, karosszék, asztal) jelentése alakul át az elhelyezés, valamint a használat által. A tárgyak részei, illetve a tárgyak egymás közötti, egyedi viszonya a vallásgyakorló számára áthangolja az eredeti funkciót,

végeredményben pedig az egész, korábban más célra kialakított szekuláris tér atmoszféráját, jelentését. A kész tárgyak jelentését nem az alkotóelemek tulajdonságai határozzák meg, hanem a használatuk kontextusa.

A szakrális elemek olyan alkotórészekből épülnek fel, amelyek az új környezetben megtalálhatóak. Az iszlám világban hagyományosan használt építőanyagok és tudás nehezebben elérhető. Emiatt kialakul egy olyan speciális készlet, amelynek eredménye az otthoni kultúra alapjain és a helyi lehetőségeken alapuló lokális iszlám építészet. Ez a jelenség hasonló Európa többi országában, nem speciálisan magyar, de a helyszíni adottságoknak megfelelően eltérő karakterű lehet. Az így létrejövő építészet a többségi társadalomba való integrációs folyamat része és leképeződése, hiszen a mecset kialakítása a használók kulturális hátterén alapszik, de csak a kontextus adottságainak beépülésével és felhasználásával fejezhető be. Szép példája ennek a folyamatnak annak a milánói mecsetben (al-Wahid) található minbárnak a története, amelyet egy olasz asztalos készített el ottani anyagokból egy, a mecset közössége által kiválasztott fényképes minta alapján. A fényképről szerzett információk, a Lombardiában elérhető anyagok és tudás által létrejött minbár egyszerre kötődik az iszlám tradíciókhoz, ugyanakkor ahhoz a szociális, politikai és földrajzi helyzethez is, amiben megalkották. Az eredmény a minbár új, addig nem ismert típusa.⁴⁷

Következtetések

AZ EREDETELEG PROFÁN RENDELTETÉSŰ ÉPÜLETEKBEN, KISEBBSÉGEK ÁLTAL UTÓLAG MEGVALÓSULÓ SZAKRÁLIS TEREK JELENSÉGÉT KÜLÖN JELLEMZŐKKEL BÍRÓ KATEGÓRIAKÉNT AZONOSÍTOTTAM. EZEK ÉPÍTÉSZETI PÉLDÁIRA ÁLTALÁNOSAN JELLEMZŐ, HOGY MÍG KÍVÜLRŐL MEGJELENÉSÜKBEN ÉSZREVÉTELNEK, VALÓS FUNKCIÓJUKAT REJTETEGETIK, ADDIG A BELSŐ TÉRBEN IGYEKEZNEK VISSZATÜKRÖZNI A HASZNÁLÓK VALLÁSI ÉS KULTURÁLIS IDENTITÁSÁT. (1.TÉZIS)

A budapesti rejtett mecsetek karakteres példái ennek a kategóriának. A rejtett terek tulajdonsága, hogy a többségi társadalom tagjaival nem kommunikál, a tér jelentéséhez a többségnek nincs hozzáférése. Ennek köszönhetően a rejtőzködő rész védettséget ad, amely a beavatottak számára olvasható, érthető. Így biztonságosan, a többségtől elzártnan, megélhetővé válik a használó saját vallási, nemzeti identitása.

/nyilvánosság/ A budapesti mecsetek annak ellenére imahelyet jelentenek a hívők számára, hogy a befogadó tereket eredetileg más funkcióra tervezték és hiányoznak a megszokott külső jelek (a minaret és a kupola). A rejtőzködés kényszer, mégis eszköz arra, hogy a kisebbség megalkossa az identitása szempontjából meghatározó tereit. Az alapvetően nyilvános közösségi funkció privát helyszíneken valósul meg. A külső megjelenés nem utal a publikus használatra. De nem csak ez a különbség a tradicionális és a rejtett mecsetek között, hanem hogy a szakrális tér profán funkciók számára elgondolt terekbe kerül.

Kép (41.o): Rejtőző Afgán Mecset épülete kívülről a Ganz-MÁVAG iparterületen. Forrás: Danyi Balázs Kívülről semmilyen jel nem árulkodik a belső világról. Ennek az épületnek az emeletén két külön nyíló, más méretű és karakterű imahelyiség is található.

Kép (43.o): Rejtőzködő Török Mecset épülete kívülről a Ganz-MÁVAG iparterületen. Forrás: Danyi Balázs. A kihelyezett táblákon ugyan olvasható a működtető alapítvány neve, de a szakrális funkcióra nem utal semmi.

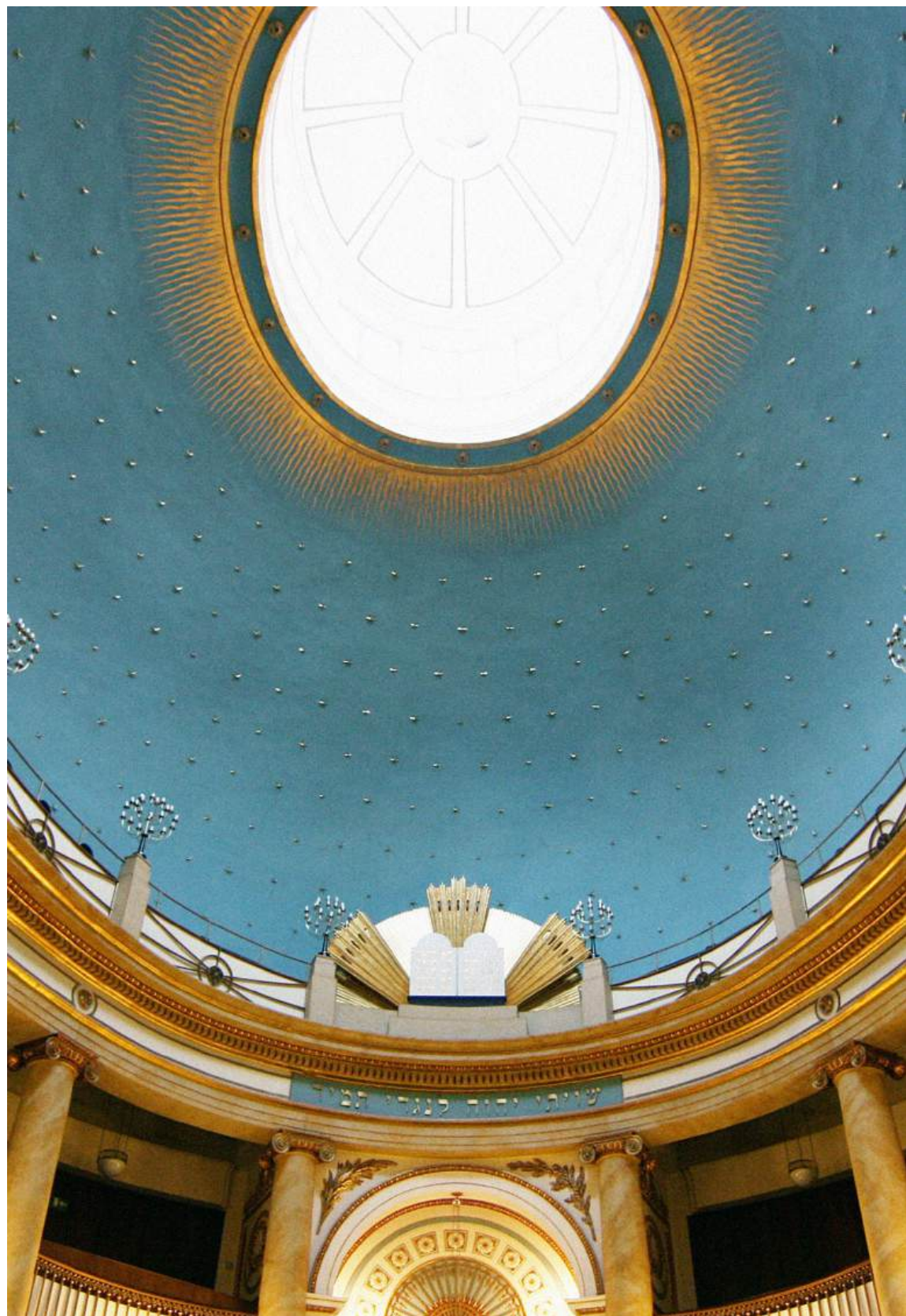
47 CASSANI, Matilde: An unknown type of minbar and its historical significance. In: AKAWI, Nora – AL SAYEH, Noura (szerk.): *Friday Sermon*. Bahrain Authority for Culture and Antiquities, 2018. 50-56.

/lényegiség/ A belső tér biztosít minden, az ima elvégzéséhez szükséges elemet és térkapcsolatot. A vizsgálatom során alakult ki a „minimum mecset” fogalma, ez sűríti össze azokat az elengedhetetlen, lényegi elemeket, amelyek szükségesek ahhoz, hogy a mecset-jelentés kialakuljon. Az esszenciális elemek, bár különbözőféleképpen, de minden budapesti helyszínen jelen vannak. Jelenlétük képes a korábban raktár-, iroda-, lakásfunkciójú terekből imahelyet létrehozni a helyi muszlimok számára. Az esszenciális elemek a használó előzetes tudása által lépnek működésbe. A muszlim használó számára olvasható a tér, és amint ő kapcsolatba lép az elemekkel a számára természetes, megszokott módon, abban a pillanatban létrejön a mecset-jelentés – az elemek összessége azonosítja a teret.

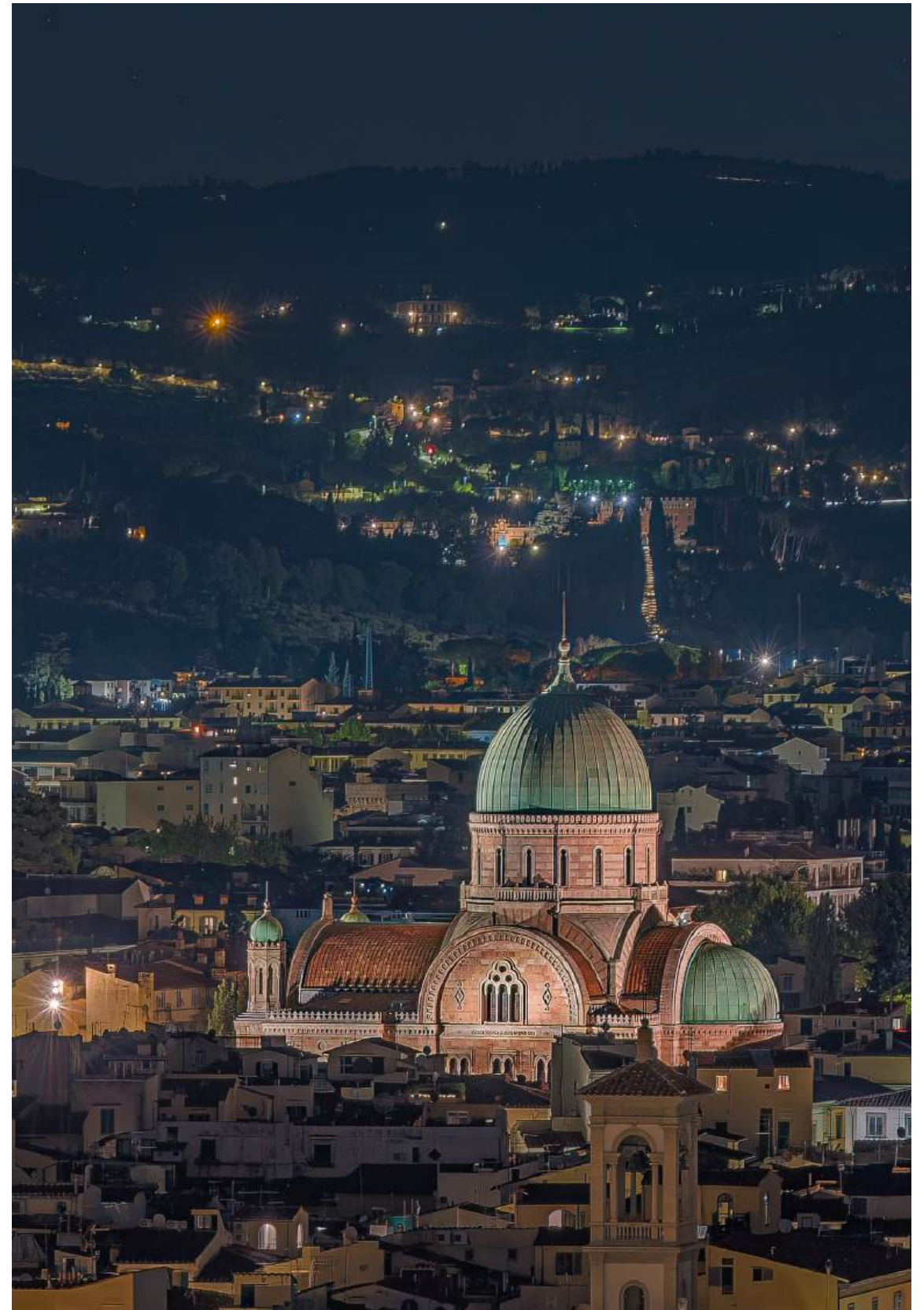
/olvashatóság/ A vizsgálat közben egyértelművé vált, hogy e fogalom karakteresen más jelent az iszlám és a nyugati világ számára. Míg a nyugati értelmezés a külső jelekkel azonosítja, addig az iszlám számára inkább a működésből és a használatból eredő jelentéstartalommal bír. Ennek a jelentésbeli eltérésnek köszönhetően jöhettek létre és működhetnek viszonylag zavartalanul a budapesti mecsetek. Ezek a külső jelek elhagyásával és a közfunkcióra nem jellemző rejtőzködő viselkedéssel elkerülik a konfliktust a többségi társadalommal. A külső jelek feladása ebben a társadalmi környezetben a védeltséget biztosítja a muszlim közösségek számára. Ugyanakkor a rejtett imahelyek nem változtatják meg a befogadó épületek eredeti jelentését a többségi társadalom számára, ezáltal láthatatlanná válnak a városban, védeltséget adva használóiknak.

2.FEJEZET

ALKALMAZKODÓ
SZAKRÁLIS ÉPÜLETEK

A különböző vallási rituálékon keresztül egy egyén vagy egy közösség megélheti és megteremtheti saját világképét. Ezen szertartások intézményesült helyszínei a vallási épületek, amelyek elsősorban „stílusukkal” és településen belüli helyzetükkel karakteresen jellemzik az adott vallási szervezet és a társadalom kapcsolatát.⁴⁸ Évszázadokig a többség vallási meggyőződése és világképe szimbiózisban működött együtt, így jöttek létre a városképeinket meghatározó székesegyházak, mecsetek és zsinagógák, amelyek Isten, és áttételesen az adott kultúra nagyságát, gondolkodását hivatottak hirdetni.

Azonban egészen különös építészeti megoldások alakulhatnak ki a vallási kisebbségek szakrális épületeinek esetében, mert érzékelhetően hat rájuk a többséghez fűződő viszony minősége. Számos olyan eset figyelhető meg, amikor a vallási kisebbség látszólagos egyenlősége ellenére szakrális építészetük nem tradicionális formájában valósul meg, hanem a körülményekhez alkalmazkodva. A kisebbség építhet önálló vallásgyakorlás számára alkalmas épületet, de csak a többség által meghatározott megjelenéssel és karakterrel. Ennek köszönhetően egy addig nem létező, új építészeti mintázat vagy tértípus születik. Az így létrejött épületeket az alkalmazkodó szakrális terek kategóriájába sorolom. A folyamat kiváltó oka lehet a többségi társadalom által alkalmazott kényszer, de akár a domináns kultúrához való önkéntes alkalmazkodás is. A többség elvárásai gyakran érintik a szimbolikus elemeket, a megközelíthetőséget vagy a választott építészeti nyelvet, stílust, miközben a kisebbség célja a fizikai és társadalmi láthatóság.

Az elmúlt évtized európai mecsetépítési szándékai nagy társadalmi vitákat váltottak ki mind a többségi társadalomban, mind a muszlim vallási közösségekben. A többség sok esetben megakadályozta az építést, de hozzájárulása esetén is feltételeket támasztott a megvalósítandó épülettel szemben. Az elvárások gyakran a mecset méretével, lokációjával vagy a minaret megjelenésének korlátozásával kapcsolatosak. Ugyanakkor az iszlám közösségek is keresik az építészetileg legmegfelelőbb módját identitásuk megjelenítésének. Az ezekre a szempontokra adott építészeti válaszok rendkívül sokszínűek, a hagyományos formálástól a kortársig sokféle megoldással találkozhatunk. Ahhoz azonban, hogy az elkészült épületeket értékelni, értelmezni tudjuk, mindenképpen ismernünk kell a kisebbség és a többség közötti kapcsolatot.

A problémakör nem újkeletű. A 19. század európai zsidó közösségei hasonló kérdésekkel néztek szembe, amikor saját identitásukat kifejező zsinagógákat terveztek építeni. A firenzei zsinagóga tervezési folyamata jól mutatja mennyire erősen hat a kisebbség-többség viszonyrendszere az épület megjelenésére. A toszkánai zsidók 1861-től számítottak teljes jogú állampolgárnak, melynek köszönhetően reprezentatív gyülekezeti házat építhettek Firenzében. Az épülettel nem a különbözőségüket, hanem a hasonlóságukat szerették volna kifejezni, ezért a korszak jelentős középületeihez igazodva neoreneszánsz stílusban tervezték felépíteni szakrális területet.⁴⁹ Az épület nem csak stílusával, hanem tömegével is igyekezett kapcsolatot keresni környezetével. Ezért a tervezett épület kupoláját gyakorlatilag a dóm kupolájának másolataként tervezték. Az elképzelést bemutatták a firenzei akadémiának, ahol azonban a tervezett épület, éppen hasonulásának szándéka miatt, nagy ellenállást váltott ki. Sajátos, a zsidó vallásra jellemző stílus alkalmazását javasolták, elkerülendő a más vallás templomaival való összetéveszthetőséget. A bizánci és arab építészetet jelölték ki követendő irányoknak, ezért a zsinagóga építészeti (Marco

Kép (44.o): Stadttempel 1826|2017. Forrás: Wikimedia, C. Cossa. A külsővel ellentétben a belső tér nagyvonalú és a funkcionak megfelelően reprezentatív.

Kép (47.o): A firenzei zsinagóga látképe. Forrás: Wikimedia, Abbrey82. A firenzei zsinagóga kupolája tömegében szándékoltnan hasonlít a dóm kupolájára. Ezzel a döntéssel is saját maguk egyenrangúságát igyekeztek kifejezni.

48 KALMAR, Ivan: The Israelite Temple of Florence. In: VERKAAIK, Oskar (szerk.): *Religious Architecture, Anthropological Perspectives*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2013, 171-183. 171.

49 KALMAR, Ivan: The Israelite Temple of Florence. In: VERKAAIK, Oskar (szerk.): *Religious Architecture, Anthropological Perspectives*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2013, 171-183. 173.

Treves, Mariano Falcini és Vincenzo Micheli) mór és egyiptomi előképeket használtak. A korszakban hasonló végeredményű folyamatok zajlottak le Európa számos országában.⁵⁰ A firenzei zsinagóga körüli építészeti vita jól szemlélteti az együttélésről szóló társadalmi diskurzus más korokban is érvényes mintázatát. A firenzei zsidók eredetileg olyan stílust akartak alkalmazni, amely eltünteti a különbségeket köztük és a katolikus többség között, míg a többségi társadalom egyrészt az elfogadást, másrészt a különállást akarta érzékeltetni az építészet eszközein keresztül.⁵¹

A firenzei zsinagógával szemben a bécsi Stadttempel (1826) mérete ellenére is rejtett tere az osztrák fővárosnak. A zsinagóga elé ötemeletes ház épült, így elválasztva a szakrális teret az utcától. A telepítésnek ezt az elrendezését a helyi hatóságok határozták meg.⁵² A láthatóság korlátozásával akarták elkerülni a zsidó közösséggel szembeni konfliktusokat. A zsinagóga nincs közvetlen kapcsolatban az utcával, egy kapualjon keresztül közelíthető meg. Csak egyetlen homlokzata (földszinti kapuzata) érzékelhető, a többi oldala a környező épületekre tapad a belső udvarban. Az épületegyüttes utcai szárnyában található az iskola és az egyéb hitéletet kiszolgáló egységek. Ezek megjelenésükben igazodtak a korszakban épült lakóházakhoz, az eltérő funkció ellenére teljesen illeszkedve az utcaképhez.⁵³ A közösség tagjai nagy részben emancipált zsidók voltak, akik mind az épület karakterével, mind a benne zajló, ortodoxtól eltérő liturgiával igyekeztek társadalmi beágyazottságukat kifejezni. Ezért nem véletlen, hogy a korszak neves építészt, Joseph Kornhauselt kérték fel, aki az akkoriban divatos neoklasszicista stílusban készítette el terveit. Szintén az egyenjogúság vágyát bizonyíthatják azok az elemzések, amelyek szerint a zsinagóga belső terének kialakításához inspirációt jelentett a Fischer von Erlach által tervezett bécsi Károly-templom.⁵⁴ Így egyfelől az épület jó példája annak, hogy megértsük a bécsi reform zsidóság törekvéseit és ízlését, másfelől jól mutatja a császári udvar hozzáállását a közösséghez: engedélyezi a saját épület felhúzását mindaddig, amíg az nem tér el a környezetétől és nem hívja fel magára figyelmet.⁵⁵

50 KLEIN Rudolf: Keresztények számára már érthető, zsidók számára még emészthető. A pesti zsinagógák az első imaházaktól a templomig. Budapesti Negyed, 2.évf.2.(4.)sz., 1994.nyár

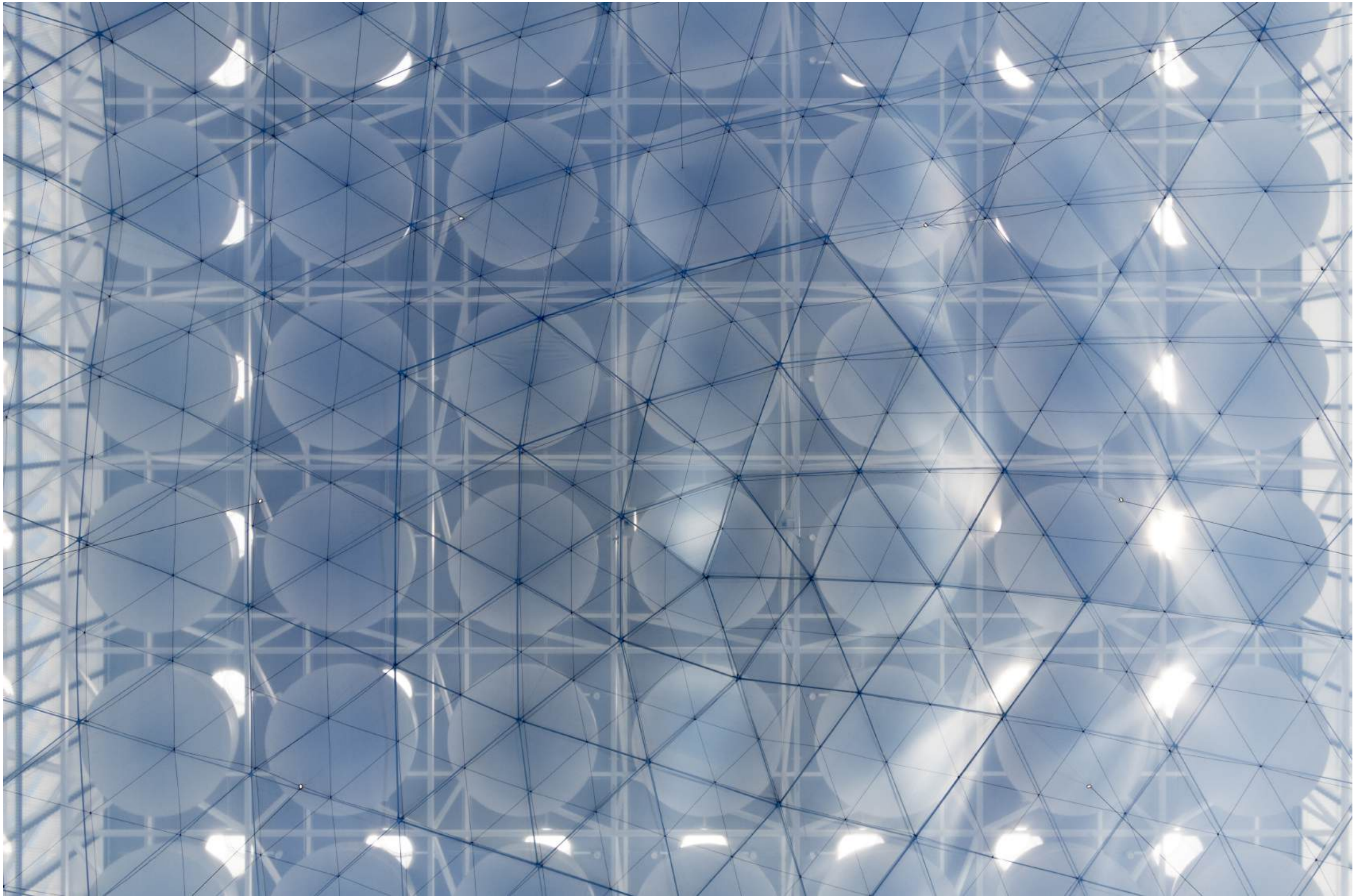
51 KALMAR, Ivan: The Israelite Temple of Florence. In: VERKAAIK, Oskar (szerk.): *Religious Architecture, Anthropological Perspectives*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2013, 171-183. 181.

52 ROZENBLIT, Marsha L.: The Struggle over Religious Reform in Nineteenth-Century Vienna. *AJS Review*. Vol.14, No.2, 1989 ősz, 179-221.187.

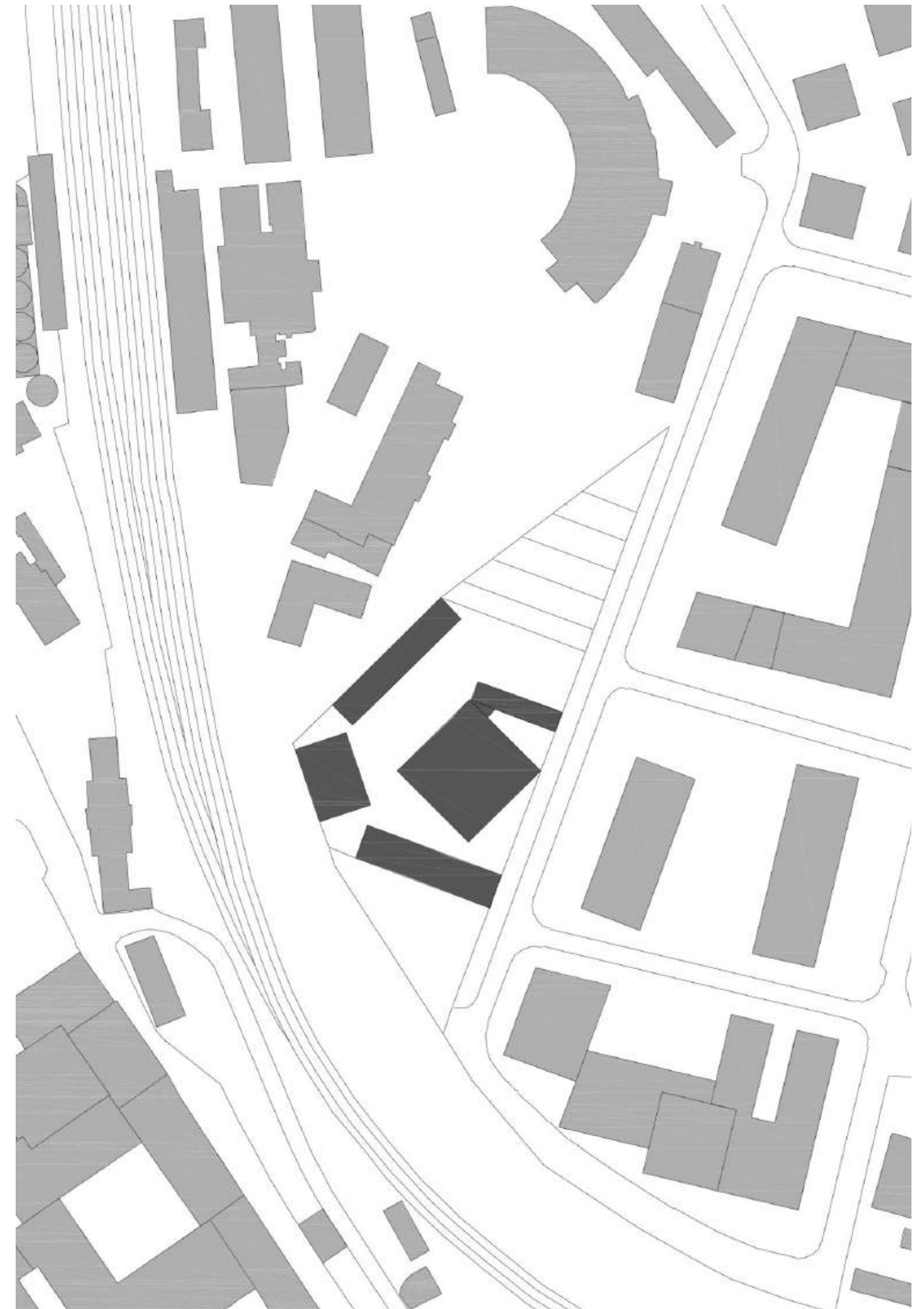
53 KRINSKY, Carol Herselle: *Synagogues of Europe: Architecture, History, Meaning*. Dover Publications, Inc. Mineola, New York.1996, 188.

54 KRAVTSOV, Sergey R.: The Progressive Synagogue in Lemberg. In: ALEKSEEV, Anatolij Alekseevich, SHVARZBAND, Shmuel, MOSKOVICH, Wolf (szerk.): *Jews and Slavs, Volume 23*. Israel Academy of Sciences and Humanities, 1993. 185-214.190.

55 KRINSKY, Carol Herselle: *Synagogues of Europe: Architecture, History, Meaning*. Dover Publications, Inc. Mineola, New York.1996, 190.

A 2020-BAN ÁTADOTT LJUBLJANAI ISZLÁM VALLÁSI ÉS KULTURÁLIS KÖZPONT AZ ALKALMAZKODÓ SZAKRÁLIS TEREK CSOPORTJÁNAK JELLEMZŐ PÉLDÁJA. FELÉPÍTÉSÉÉRT MINTEGY 50 ÉVIG KÜZDÖTT A HELYI MUSZLIM KISEBBSÉG. A PROJEKT BEN UGYAN CSUPÁN EGYETLEN VALLÁS SZAKRÁLIS TERÉNEK LÉTREHOZÁSA VOLT A CÉL, DE A MECSET MELLETT OLYAN KÖZTERET SZERETTEK VOLNA KIALAKÍTANI A MEGBÍZÓK ÉS AZ ÉPÍTÉSZEK, AMELY KÖZPONTI SZEREPET TUD BETÖLTENI A KÖRNYÉK ÉS A VÁROS ÉLETÉBEN. ENNEK ÉRDEKÉBEN AZ ÉPÜLET SZÁMOS KULTURÁLIS REFERENCIÁVAL RENDELKEZIK, MELYEK EGY RÉSZÉ AZ ISZLÁMHOZ KÖTŐDIK, A TÖBBI PEDIG A HAGYOMÁNYOSAN SZLOVÉN, VAGY A TÁGABB ÉRTELEMBEN VETT EURÓPAI KULTÚRÁHOZ. A KÖVETKEZŐ FEJEZETBEN EZEN KULTURÁLIS ELŐKÉPEKET AZONOSÍTOM, VALAMINT EGYMÁSRA HATÁSUKAT ELEMZEM.

A szlovén muszlim közösség útja saját mecsetük megépítéséig

A Bevk Perović Arhitekti építésziroda által tervezett ljubljanoi Iszlám Vallási és Kulturális Központ a szlovén állam első hivatalos mecsete.⁵⁶ Ugyan 1916-ban a megszálló Osztrák-Magyar Monarchia bevonuló csapatainak iszlám katonái építettek mecsetet, de azt nem sokkal később az őket felváltó olasz katonák lerombolták. Ezen kívül eredetileg nem mecsetnek épült kisebb méretű rejtett imaházak működnek, így a szlovén muszlimok a most elkészült épületet tartják Szlovénia első igazi mecsetének. Az ország iszlám vallású lakói főként Albániából, valamint az egykori Jugoszlávia más területeiről, leginkább Boszniából érkeztek a '60-as és a '70-es években. Becslések szerint körülbelül ötvenezer muszlim él a kétmillió országban, ezzel ők számítanak a második legnagyobb vallási felekezetnek. Az első engedélykérést egy mecset megvalósításra a '60-as évek végén adták be, de csupán 15 éve kaptak rá engedélyt. Az ellenzők kétszer, 2004-ben és 2007-ben, is igyekeztek népszavazást kiírni annak érdekében, hogy megakadályozzák a mecset felépítését, de ezt a bíróság mindkétszer elutasította. Az építési telket a muszlim közösség a várostól kapta. A projekt legfontosabb finanszírozója pedig a katari állam volt, amely tény sokakban szintén ellenérzéseket váltott ki az olajnagy hatalom terrorszervezetekkel való kapcsolata miatt.⁵⁷

Az épület tervezésére 2011-ben nemzetközi tervpályázatot írtak ki, amelyet a Bevk Perovic Arhitekti építész iroda nyert meg. A pályázaton körülbelül negyvenen indultak és körülbelül fele-fele arányban képviselték a tervek a kortárs, illetve a tradicionális megoldásokat. A zsűri fele építész volt, míg a másik fele valamilyen módon az iszlámhoz, vagy a helyi közösséghez kötődött. Az építészek modern, míg a közösséget képviselők inkább hagyományosabb megjelenésű tervet szerettek volna választani. Végül a finanszírozó és tanácsadói döntöttek a modernebb megoldás mellett. A pályázati szakasz során az építésziroda két változatot készített párhuzamosan, ennek egyik oka az volt, hogy nem voltak jártasak az iszlám kultúrában. A tervezés folyamata kutatási és tanulási folyamat volt, amely során mélyebben megismerkedtek a mecset használatával és működésével, valamint a mecsetépítés hagyományaival. Azonban egy ennél alapvetőbb kérdésre is keresték közben a választ; a vallásosság természetéről gondolkodtak. Az érdekelte őket, hogy a szakrális terek miben különböznek a mindennapokban használt profán terektől. Elkészült alkotásukat a tradíciók interpretációjának tekintik, amelynek programja a mecset volt. Nem egy „attrakciót” akartak létrehozni, hanem úgy alkalmazni a mecsetnél megszokott hagyományos elemeket, hogy azok együttese a jelen korban, helyszínen és társadalmi szituációban értelmezhető legyenek. A tervezés elejétől úgy gondolták, hogy mecsetük különböző kulturális modulok kortárs átértelmezésének összessége. Egyszerre volt fontos számukra a tradíciók megismerése és beépítése, ugyanakkor az építészet modern megközelítésének használata. A pályázati szakasz után további, hosszú tervezési folyamat kezdődött, amely korántsem volt konfliktusmentes. Az építészek és a muszlimok közötti kommunikációban kiemelt szerepe volt a közösség akkori vezetőjének, aki egyszerre igyekezett megérteni az építészek szempontjait, de közösségének

Kép (53.o.): Telepítés. Forrás: Bevk Perović Arhitekti. Az épületegyüttes nem szakrális közfunkciókat tartalmazó elemei a mecsetet köré szerveződnek, védett helyzetet teremtve, ugyanakkor a tömbök közötti járatok kapcsolatot teremtenek a környezettel.

Kép (55.o.): A jesenicei mecset minaretje. Forrás: Wikimedia, Kaktus999. Szlovéniában is működnek a budapestihez hasonló rejtett mecsetek. A jesenicei azonban azért különleges, mert rendelkezik egy 80 cm-es miniatúr minarettel. Anyaghasználta és pozíciója hasonló egy kéményéhez, a díszítőelemekkel és formájával igyekszik felidézni a hagyományos megjelenést.

56 DТОK, Katja: Matija Bevk: "Džamija je pomembna tako za Ljubljano kot za slovensko družbo", Intervju o nastanku Islamskega versko-kulturnega centra v Ljubljani z arhitektom Matijo Bevkom, *rtvslo.si*, 2020. <https://www.rtvslo.si/20-v-2020/matija-bevk-dzamiya-je-pomembna-tako-za-ljubljano-kot-za-slovensko-druzbo/545169>, (utolsó elérés: 2023.10.28.)

57 Az építészfórumon megjelent interjúhoz készült beszélgetés során hangzott el Vasa J. Perović-től, az épületegyüttes egyik vezető tervezőjével, 2021.05.12.

tradícióit és akaratát is igyekezett érvényesíteni. Neki sikerült elfogadtatni a közösséggel, hogy mecsetük egy számukra nem megszokott megjelenésben fog megvalósulni.

Az elemzés háttérét egyfelől az épület személyes meglátgatása adja, amelynek során sikerült beszélgetni a közösség helyi vezetőjével Nevzet Porić-csal, másfelől az egyik tervezővel, Vasa Perović-csal készült interjú⁵⁸.

Mecset mint köztér

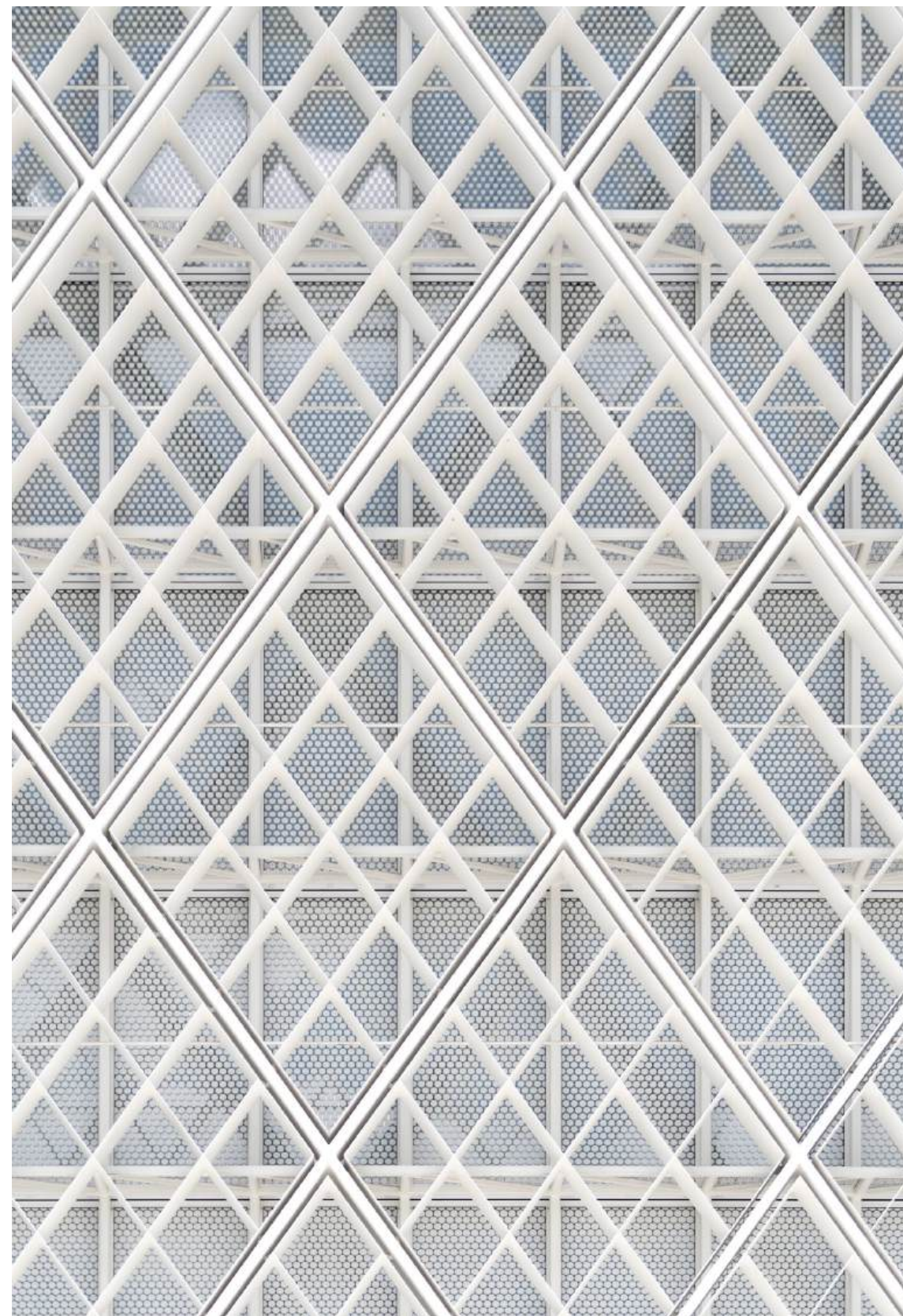
Az épület helyszínéül egy Ljubljana belvárosához közeli, de mégis elhagyatott ipari területet választottak. A helyszínt három oldalról vasúti területek határolják, kelet felől pedig lakó és ipari épületek vegyesen övezik. Ebben a zavaros városszövetben a projektnek az is a célja, hogy kiindulópontja legyen a városrész fejlődésének. Nem csupán az volt az elvárás, hogy a helyi muszlim közösségnek otthona legyen, hanem az is, hogy a környezetét revitalizálja és a környék központjává váljon. Ezért a tervezők a fejlesztésre urbanisztikai beavatkozásként tekintettek, amelynek fontos eszköze az épületek telepítése és a köztük lévő területek szerepének definiálása.

Mintaként az építészek Szarajevó történetéhez nyúltak vissza. A várost 1462-ben az oszmán hódítók alapították és növekedése tipikus oszmán városfejlesztésnek tekinthető, ahol a város a mecsetek köré szerveződött.⁵⁹ Ennek következtében nem egy központ alakult ki, ami koncentrikusan bővült, hanem sok kisebb városnegyed, amelyeknek az egyes mecsetek voltak a központjai. Ezeket a negyedeket mahalának hívták és a lakófunkció mellett egy sor egyéb szolgáltatást is tartalmaztak. A tervezők ehhez hasonlóan képzeltek el a fejlesztést, ahol a mecsetet körbeveszik a közösség számára fontos közösségi-kereskedelmi funkciójú épületek és együtt alkotnak egy városnegyedet. A szakrális tér mellett iskola, sportpályák, kiállítóter, étterem, irodák és lakások, valamint a pincszinten parkolóház is megvalósult. Az egyes funkciók különálló tömbökben kaptak helyet; összekapcsolja őket egyforma fehér színük, ami által az együttes karakteresen kiemelkedik a környezetéből. A körülölelő épületek telepítése nem csak a mecsetet hozza védett helyzetbe, hanem az egyes tömbök sűrűségével, változatos méretével és pozíciójával belvárosi hangulatot teremt. Nem maga a szakrális tér, hanem annak környezete reflektál a városszövetre és igyekszik együtt élni vele. A terület köztérszerű működését az is elősegíti, hogy a tömbök között létrejövő térrendszer közvetlenül kapcsolódik a szegélyező utcákhoz. Az eredeti elképzelés szerint nem épült a terület határát jelző kerítés vagy más, bejutást korlátozó akadály. Az épületek közötti térrendszer lépcsőről-lépésre tárul fel, a tervezők szándéka szerint a kívülről összefolyó homogén fehér tömeg fokozatosan bomlik le részekre, ahogy beljebb és beljebb kerülünk. A külső (városi) terek így egyre intimebb hangulatúvá válnak. Ugyanakkor az együttes telepítésénél fontos szempont volt, hogy ne elzárt terület jöjjön létre, hanem a mecsetet körülölelő egyéb közösségi terek kapcsolatot tudjanak teremteni a várossal, integrálni tudják azt az urbanisztikai helyzetből adódó részbeni elzártság ellenére is. Az épületegyüttes egyes elemei kapcsolatot keresnek a szűkebb és a tágabb környezettel. A mecset mellett az alkotók olyan közteret szerettek volna létrehozni, amely központi szerepet tud betölteni a környék életében.

Kép (57.o): Homlokzat részlet. Forrás: Biri Balázs. Az iszlám kultúrában kiemelt jelentősége van azoknak a perforált felületeknek, amelyek egyrészt gátolják a belátást egy épület belsejébe, ugyanakkor nem akadályozzák a levegő mozgását. A tervezők előképként használták ezt a típusú megoldást az épületegyüttes homlokzatainál.

58 Az interjú rövidített szerkesztett változata megjelent *Tradíciók újraértelmezése – interjú Vasa J. Perović-csal, a ljubljana-i Iszlám Vallási és Kulturális Központ vezető tervezőjével* címen az építészfórumon 2022.03.29-én. <https://epiteszforum.hu/tradiciok-ujraertelmezese--interju-vasa-j-perovi-csal-a-ljubljana-i-islam-vallasi-es-kulturalis-kozpont-vezeto-tervezojével> (utolsó elérés: 2023.10.28.)

59 BERTRAM, Carel: *Ottoman Sarajevo, The Urban History of Sarajevo in the Ottoman Period and Into the Period of the Dual Monarchy.* [carelbertram.com](http://www.carelbertram.com), <http://www.carelbertram.com/ewExternalFiles/OTTOMAN-SARAJEVO-the-Urban-History-of-Sarajevo-in-the-Ottoman-Period-and-Into-the-Period-of-the-Dual-Monarchy.pdf> (utolsó elérés: 2022.10.31.)

Túl azon, hogy a szlovén iszlám közösség számára óriási jelentőségű a projekt, azt is fontos megjegyezni, hogy a létrejött terület az első újonnan épített köztér a független Szlovénia életében.

Kulturális referenciák keveredése

A mecset, és azon belül a kupola, az egész épületegyüttes legfontosabb része. Ebben az elemben összpontosul leginkább a különböző kulturális elemek interpretációja és keveredése. A mecset alaprajza 32X32 méteres négyzet, a tömege pedig közel kocka arányú és természetesen Mekka felé tájolt. A homlokzatok közel azonosak, a bejárat a terület belseje felé néz és a tömbön kívülről egyáltalán nem látható. A földszinten más megnyitás nincs. Az alsó sáv fölött a homlokzati kialakítás minden oldalon teljesen megegyezik. Az épület felépítése nagyon egyszerű, a bejárat a mekkai irányra tájolt fallal szemközt helyezkedik el, és az előtérbe vezet. Innen beléphetünk a férfiak számára fenntartott imaterembe, vagy egy lépcsőn elindulva elérjük a nők által használt galériát. A rituális mosakodást biztosító helyiségeket szintén az előtérben keresztül közelíthetjük meg, de ez külön épülettömbben található, amelyet zárt folyosó köt össze a mecsettel. A mecset kötelező elemei kortárs formában jelennek meg. Az imairányt (qibla) a mekkai fal elé helyezett mélyedést imitáló, fémből készült mihráb jelöli, a szószék (minbár) is egyszerű megjelenésű. A padlót teljesen szőnyeg borítja.

A terv egyik legkifejezőbb eleme a kupola, amely az épületegyüttes központi eleme – fizikai és szimbolikus értelemben is. A legtöbb jelentéstartalmat és kulturális utalást ez az építészeti elem sűríti magába. Egyszerre árulkodik a tervezők vallással kapcsolatos gondolatairól, az iszlám tradíciókról, illetve a helyről és a korról, amiben készült. Az alkotók a mecsetekre jellemző megjelenés helyett úgy döntöttek, hogy a kupolát az épület belső terébe helyezik. Szerintük a vallást az ember magában hordozza, az nem épített struktúrákhoz kötődik: a kupola törékenysége, anyagtalansága és a elhelyezése általános értelemben fogalmazza meg a hit szellemiségét és intimitását, ezért ez az elem az egész épület legkönnyebb része.⁶⁰ A hagyományos boltozatokkal ellentétben ez nem tartószerkezet, hanem csupán egy súlytalan felület, ezt fejezi ki a Buckminster Fuller-féle kialakítás. Az Yves Klein-kék használata és a forma lebegése együttesen értelmezi újra a tradicionális iszlám építészetet, amelyben a kupola az eget szimbolizálja. Az anyagához kapcsolódó további fontos kulturális referenciát a 15. századi perzsa sátermecsetek jelentik, amelyeket a hadseregben szolgáló katonák használtak a hadjáratok során. A szlovén muszlimok élethelyzete ehhez hasonló: nagy részük bevándorló, tehát a vándorlás bizonyos értelemben ismert létforma számukra.⁶¹

A pályázat készítése közben az építészek felismerték a nyílások elé helyezett ornamentális elemek szerepének fontosságát, mely a hagyományos iszlám lakóház-építészetben karakteres elemként fedezhető fel. Egyfelől az áttört díszítés lehetővé teszi a levegő áramlását, amely fontos lehet bizonyos klimatikus viszonyok között, másfelől elválasztja egymástól a publikus és privát tereket. A tervezők újraértelmezték ennek az ornamentikának az anyagát, formáját és

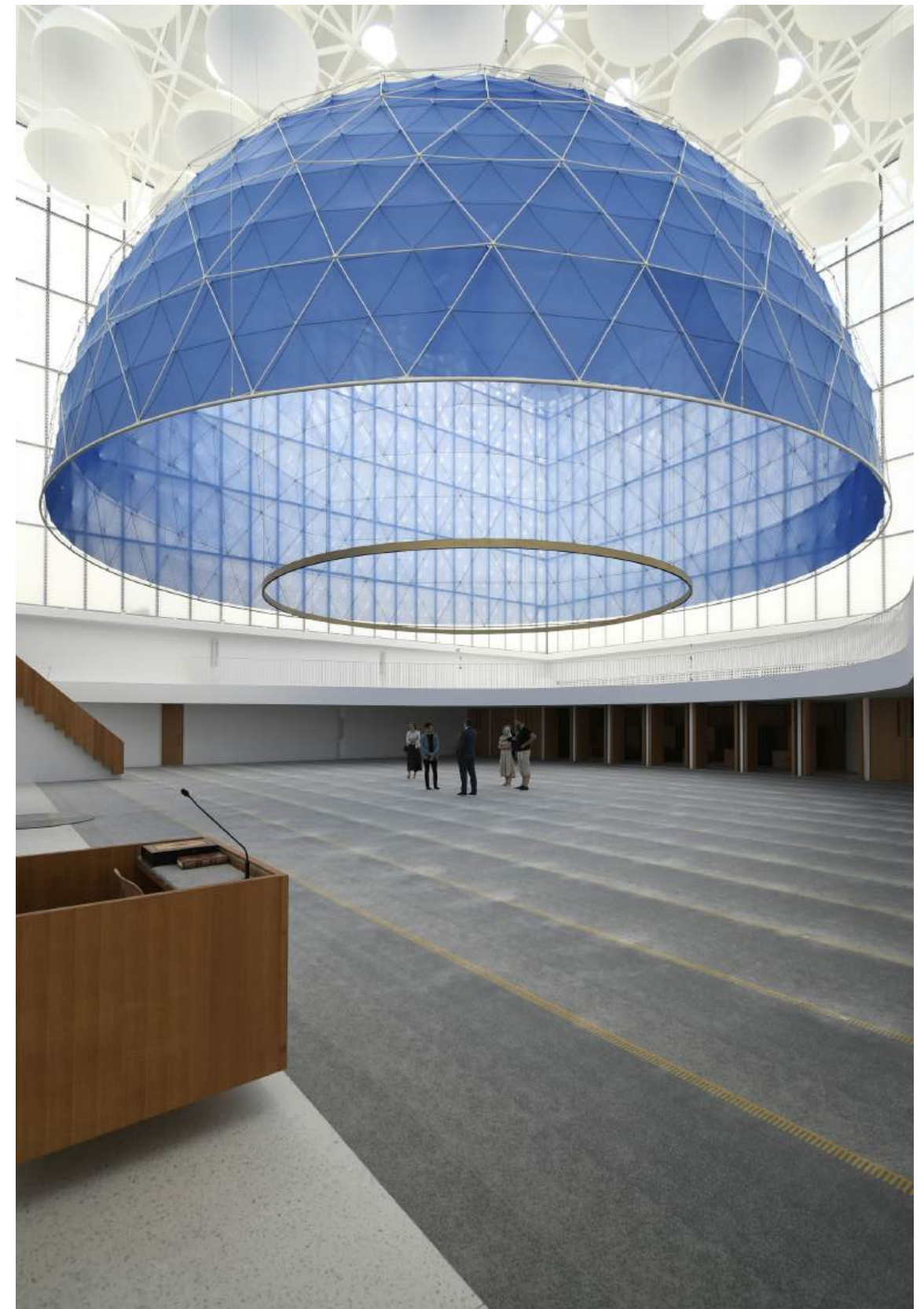
Kép (59.o): Kupola. Forrás: Biri Balázs

Kép (60.o): Oszmán sátor Forrás: Edward Trzemeski, Wikimedia. A különböző iszlám hódító birodalmak hadseregeinek építészetre jellemző volt a sátrak használata. Az épület tervezői ezen analógiához nyúltak vissza a kupola anyagának kiválasztásánál.

Kép (61.o.): International Klein Blue. A tervezők egy fontos referenciája a kupola színét illetően. A színt Yves Klein festőművész találta ki 1957-ben, olyan absztrakt színt akart létrehozni, amely nem kötődik semmiféle tárgyhöz vagy helyzethez. Ugyanakkor a kék az iszlámban és más vallásokban is utal az égboltra, hasonlóan a kupolákhoz.

60 Az építészfórumon megjelent interjúhoz készült beszélgetés során hangzott el Vasa J. Perović-től, az épületegyüttes egyik vezető tervezőjével, 2021.05.12.

61 Major Zoltán: Tradíciók újraértelmezése – interjú Vasa J. Perović-csal, a ljubljana-i Iszlám Vallási és Kulturális Központ vezető tervezőjével. *építészfórum.hu*, <https://epiteszforum.hu/tradiciok-ujraertelmezese--interju-vasa-j-perovi-csal-a-ljubljana-i-islam-vallasi-es-kulturalis-kozpont-vezeto-tervezojével>, (utolsó elérés: 2022.10.31.)

szerepét. Mindegyik épület homlokzatán acél rácszat található, amelynek geometrikus formája utal a tradicionális iszlám díszítésre, ugyanakkor a megszokottól eltérő anyaghasználatnak köszönhetően egyértelműen kortárs megjelenésű. Hasonlóan a tradicionális ornamentikához, az acélrácsok szerepe sem csak a díszítés, hanem az árnyékolás és a vizuális védelem is. A ljubljani mecset esetében a rács egyben maga a tartószerkezet. Ilyen módon az épület ornamentikáját nem ráakott díszítések adják, hanem az építészetileg formált tartószerkezet. A kívülről egyszerű, szinte semleges megjelenésű tömeghez képest a belső tér atmoszférája és működése már egyértelműen az iszlám kultúrához köthető. A mecset kivételével a többi épületen az acélrácsnak nincs tartószerkezeti szerepe, csupán árnyékolóként működnek, és a mecset felőli oldalakon találhatóak. Ezen épületek kifelé teljesen zártak, és befelé nyitnak, viszont ez az árnyékoló szerkezet vizuális védelmet biztosít. Ez különösen fontos lehet, ha a teret a muszlim és nem muszlim városiak valóban vegyesen használják.

A legnagyobb változások a pályázati anyaghoz képest a minaretben történtek. Eredetileg a tervezők egy kéményhez hasonlító tornyot képzeltek el, amely a körülvevő ipari környezet kéményeire akart idomulni és velük párbeszédbe kerülni. Ez azonban nem volt elfogadható a muszlim közösség számára, akik tradicionálisabb formájú és egyértelműen azonosítható minaretet szerettek volna látni. Ez a forma viszont ellenérzéseket váltott ki a szlovén szélsőjobbokban, de nem tudták megakadályozni a hagyományos forma megjelenését.⁶² A tervezők a minaretet elhúzták a mecset tömegétől, mert egyrészt így jobban érvényesül, másrészt erősíti az önálló kisváros látványát. A tömege redukált, nincs hagyományos értelemben vett erkélye, az ismert formát a zárt hengerpalást felszakadása jeleníti meg. Hagyományos díszítőelem kizárólag a minaret tetejére került, ami a közösség külön kérése volt.

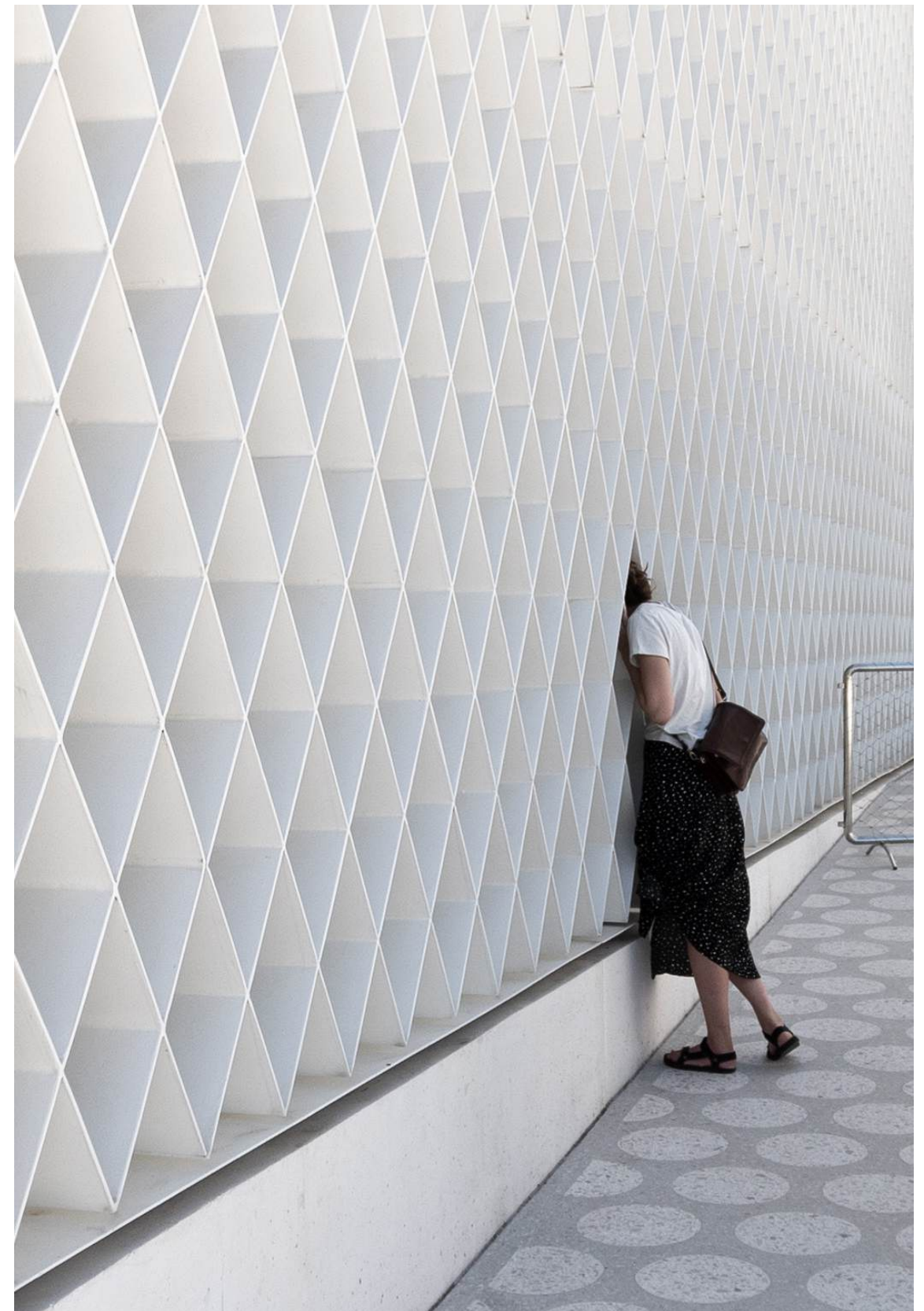
A szlovén iszlám

A kupolán, az ornamentikán és a telepítésen túl számos más építészeti elemben érhető tetten a kulturális keveredésnek és az előképek tervezők általi szabad újraértelmezésének igénye. Az épületegyüttes teljesíti az eredeti célját, és valóban a kulturális referenciák kortárs interpretációjának tekinthető. Modern és szlovén, ugyanakkor tradicionális és iszlám is egyben. A tervezés alatt az építész és a muszlim közösség között felmerült konfliktusok azonban árnyalják ezt az idealisztikus képet. A közösség tagjai eredetileg tradicionális megjelenésű mecsetet szeretett volna építeni, amelyben felismerik a saját identitásukat. A közösség vezetője és a projekt finanszírozói, illetve a pályázat szakmai zsűrije azonban mást láttak követendő útnak. Ezért olyan tervet választottak győztesnek, amely iránymutatást ad arra vonatkozóan, hogy milyen módon képzelhető el az együttélés a többségi társadalommal. A helyi iszlám legyen haladó, kortárs és európai, lehet látható, de ne legyen túl provokatív.

A létrehozott mecset bizonyos elemeiben kísértetiesen emlékeztet azokra az időkre, amikor a protestáns és zsidó vallásúak csak bizonyos szabályok betartása mellett építhettek templomokat. A megépítés feltételei rendszeresen a külső megjelenésre, az épületek azonosíthatóságára vonatkoztak. Az építési telek periferiális helyzete (vasúti, ipari környezet), a kupola elrejtése, a mecset bejáratának udvari elhelyezkedése, és a minaret tradicionálisabb formában való megjelenése körüli viták egyaránt az egykori református templomok és zsinagógák kialakítására, és a mögöttük lévő társadalmi konfliktusokra emlékeztetnek. A történelmi és

Kép (63.o.): Leselkedés. Forrás: Biri Balázs. A homlokzati acélrácsok vizuális védelmet biztosítanak a belső tereknek, ugyanakkor egységes jelenlétükkel erősítik a különböző épületek közötti kapcsolatot.

62 Az építészfórumon megjelent interjúhoz készült beszélgetés során hangzott el Vasa J. Perović-től, az épületegyüttes egyik vezető tervezőjével, 2021.05.12.

a korábban bemutatott példák is mutatják, hogy a láthatóság kulcskérdés a kisebbségek számára és sok esetben összekapcsolódik a társadalmi egyenlőség kérdéseivel. Az elkészült mű kétséget kizáróan látványos építészeti alkotás, de nem feltétlenül azonosítható muszlim épületként. Az építésznek nem állt szándékában elrejteni a közösséget, de a folyamatban az ő kívülről való megfigyelése kiemelten fontos tényező. A tervezők az iszlám karaktert kulturális referenciákon keresztül igyekeztek értelmezni. Kortól és helytől függetlenül szabadon válogattak az iszlám építészeti elemek között, majd ezeket saját építészeti hozzáállásuknak megfelelően átfarmálták. A végeredmény egy kulturális szempontból rétegzett és érzékeny, viszont ezáltal nem könnyen értelmezhető alkotás: az iszlám vallási építészet szabad, absztrakt újraértelmezése. Emiatt azonban a felületes megfigyelő, vagy az átlagos muszlim hívő előzetes tudás nélkül azt sem tudja megállapítani, hogy szakrális épületet lát-e, így kérdéses, hogy az mennyire képes megjeleníteni, vagy visszatükrözni a helyi muszlimok identitását. A helyszíni bejáráson az imám vezetett körbe, aki szerint a mecset nem tradicionális formában épült fel, és nem feltétlenül reprezentálja az itteni közösséget. Ennek ellenére örülnek, hogy az épület megvalósult, még ha nem is megszokott formában.

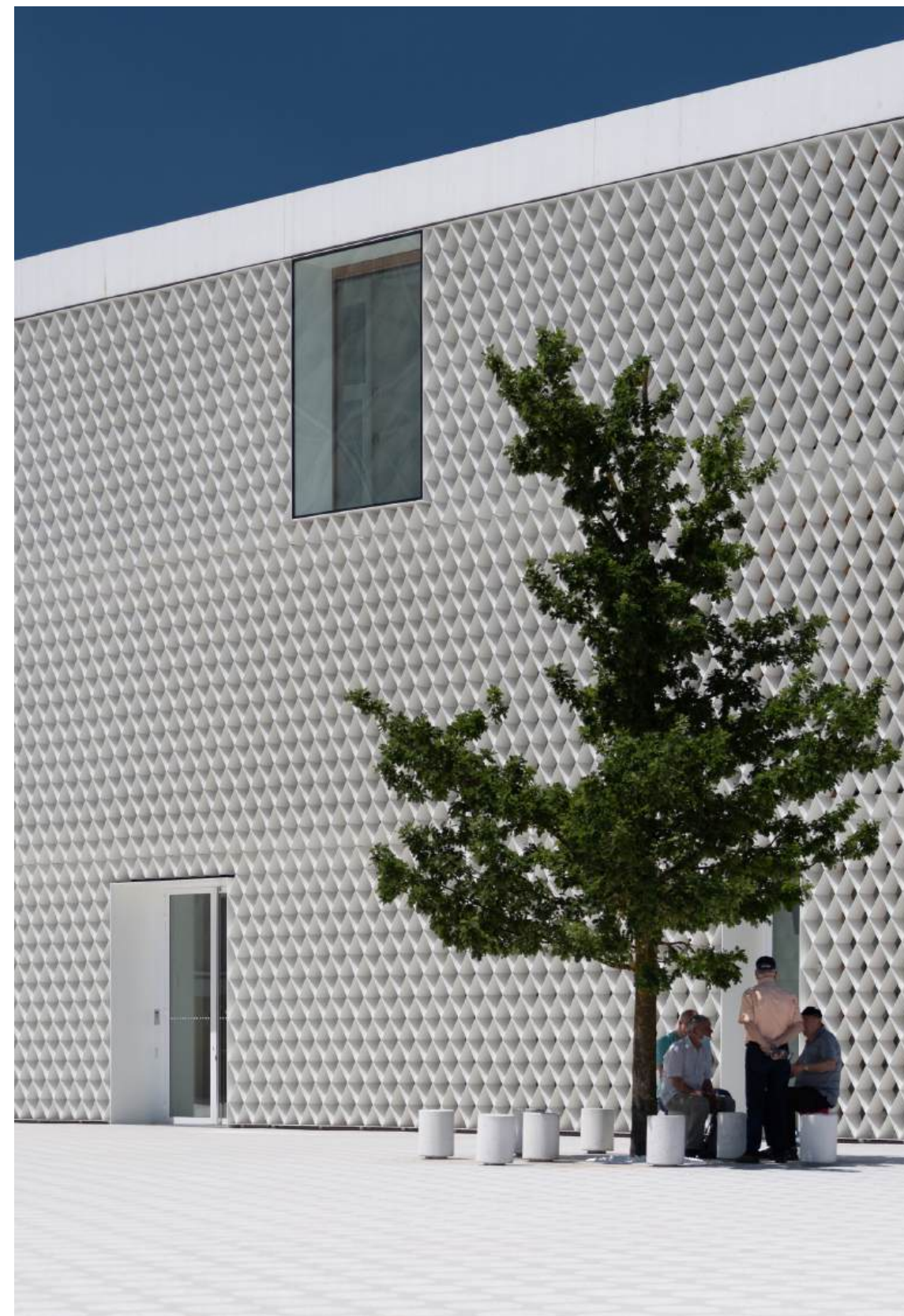
Következtetés

A projekt nem a jelenlegi állapotokat tükrözi, hanem egy jövőbeli, elképzelt idea megvalósulási kísérletének is tekinthető, amelynek fizikai kerete ugyan már létrejött, de az ideális működéshez szükséges társadalmi viszonyok különböznek a vágyott állapottól. Ennek következtében az épületegyüttes több ponton konfliktusba kerül a jelen valóságával és igényeivel. A szlovén muszlimok számára fontos lenne, hogy otthon érezzék magukat lakóhelyükön, ebben kiemelt szerepe van annak, hogy saját mecsetet építhetnek. Azonban az is nélkülözhetetlen lenne, hogy sajátjuknak is gondolják azt, amit viszont nehezt, hogy az épület nem egyértelműen azonosítható mecsetként.

A tervezésekor kiemelt szempont volt, hogy az épületet ne kizárólag a helyi iszlám közösség használja, hanem valódi nyilvános térként működjön. Ezt a telepítéssel és a különböző, nem muszlimok számára is hasznos funkciók megépítésével kívánták elősegíteni. Azonban az elképzelt és a valóság közötti különbségeket példázva, hogy az eredetileg a környezettel való kapcsolódási pontoknak gondolt, a tömbök közötti résekbe kerítések kerültek, és azok határként működnek. A növényzet fejlődésével pedig idővel vizuálisan is teljesen elzárhatják a köztérként elképzelt udvart. A mecset városközpontként való értelmezése és analógiaként való felhasználása láthatólag nehézségekbe ütközik. Jelenleg nehezen elképzelt, hogy a nem muszlim városlakók elfogadnának egy olyan központot, amely egy iszlám vallási épület köré szerveződik.

/Nyilvánosság/ A ljubljanoi iszlám épületegyüttes és mecset építészeti előképei az iszlám kultúrában gyökereznek, de minden esetben átértelmezve jelennek meg, ugyanakkor törekednek eredeti karakterük, lényegiségük és szerepük megőrzésére is. A kupola belső térbe helyezése talán a leglátványosabban fejezi ki az ellentmondásokat. Annak ellenére, hogy új önálló épület készült kizárólag vallásgyakorlás céljára, a szakrális karakter mégis csupán a belső térben valósulhat meg, hasonlóan az előző fejezetben vizsgált rejtett mecsetekhez. A különbség természetesen óriási, de ugyanakkor érezhető a többség erőteljes kontrollja a kisebbség építészeti megnyilvánulási lehetőségei felett. A minaret alakja körüli vita is jól példázta ezt. Az eredeti elképzelés szerinti kéményhez hasonlító, hasábszerű alakját az iszlám közösség nem találta eléggé muszlimnak, és végül ugyan hasonlóan redukált geometriájú, de hengeres kialakítású változat épült meg.

/Lényegiség/ Az épület számos szlovén és iszlám kulturális kötődéssel rendelkezik, amitől a tervezők azt várták, hogy az épületegyüttes a különböző társadalmi csoportok számára egyaránt értelmezhetővé, olvashatóvá és elfogadottá válik, ezáltal elkerülhető, hogy a muszlim vallás és

kultúragyakorlás céljára létrejött terület kiszakadjon a város kulturális és térbeli szövetéből. Az építések a tervezés során előképeket kerestek az iszlám építészetben, majd ezeket értelmezték át az adott helyzetre. A folyamat eredményeképpen a hagyományos muszlim építészeti elemek nem a megszokott módon valósultak meg, hanem európai kulturális utalásokkal kiegészülve.

/olvashatóság/ Az elkészült mű narratívát kínál a szlovén muszlimok számára a lehetséges társadalmi szerepükkel és saját közösségükkel kapcsolatban. A cél az együttélés módjának megtalálása, az épület pedig ennek a keresgélésnek az eszköze. Kíséret ez, amelynek sikerességéről, arról, hogy a mecset tekinthető-e az iszlám építészet szlovén kulturális kontextusban megvalósuló első sikerrel megvalósult alkotásának, vagy épp fordítva: a kortárs szlovén építészet iszlámot értelmező projektjének, megfelelően fejezi-e ki a jövőbeli szlovén muszlimok identitását, illetve a terület valóban tud-e a város köztéréként működni, csak az elkövetkezendő évek adhatnak majd választ.

ALKALMAZKODÓ SZAKRÁLIS ÉPÜLETEKNEK AZOKAT AZ ÉPÍTÉSZETI ALKOTÁSOKAT NEVEZEM, AMELYEK BIZTOSÍTJÁK, HOGY A VÁROS NYILVÁNOS TEREIBEN CSAK KORLÁTOZOTTAN MEGJELENŐ KÖZÖSSÉG A TÖBBSÉG SAJÁT IDENTITÁSÁNAK ÉPÍTÉSZETI MEGJELENÉSFORMÁI FELÉ IS NYITOTT, EZÉRT SZÁMUKRA IS ELFOGADHATÓ MÓDON VÁLJON LÁTHATÓVÁ. (2.TÉZIS)

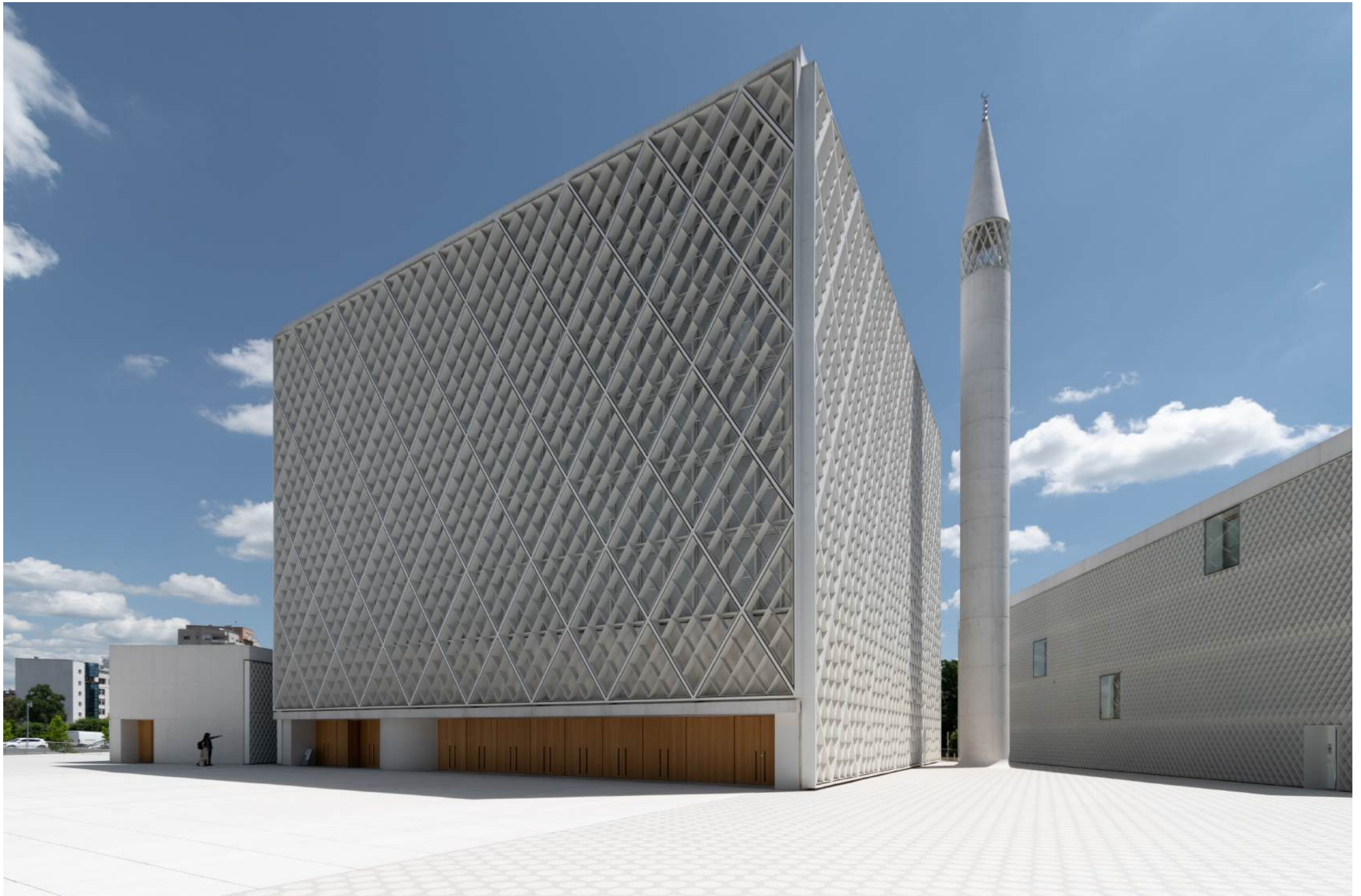
A ljubljanoi Iszlám Vallási és Kulturális Központ tervezési folyamatának vizsgálata segítette az építészeti és társadalmi folyamatok összefüggésének megértésében. A kisebbségek tereinek megjelenése jelentős lépés a társadalmi integráció felé, hiszen a kisebbségi közösség identitását kifejező épület a városkép részévé, ezáltal szimbolikusan a társadalom egyenjogú tagjává is válik. A kisebbség saját identitását úgy jeleníti meg, hogy az a többség számára ne hasson idegennek, képes legyen értelmezni azt, akár kapcsolódni is tudjon hozzá. Így olyan terek és épületek jönnek létre, amelyek a kisebbség számára még érthetőek, miközben a többség számára is elfogadhatók. Az alkalmazkodó szakrális épületek építészetére jellemző, hogy egy kisebbség hagyományos építészeti elemei módosulnak, és a többségi kultúrával keveredve, azzal áthatva jönnek létre, új épülettípust hozva létre.

Kép (65.o.): Ima előtti gyülekezés. Forrás: Biri Balázs.

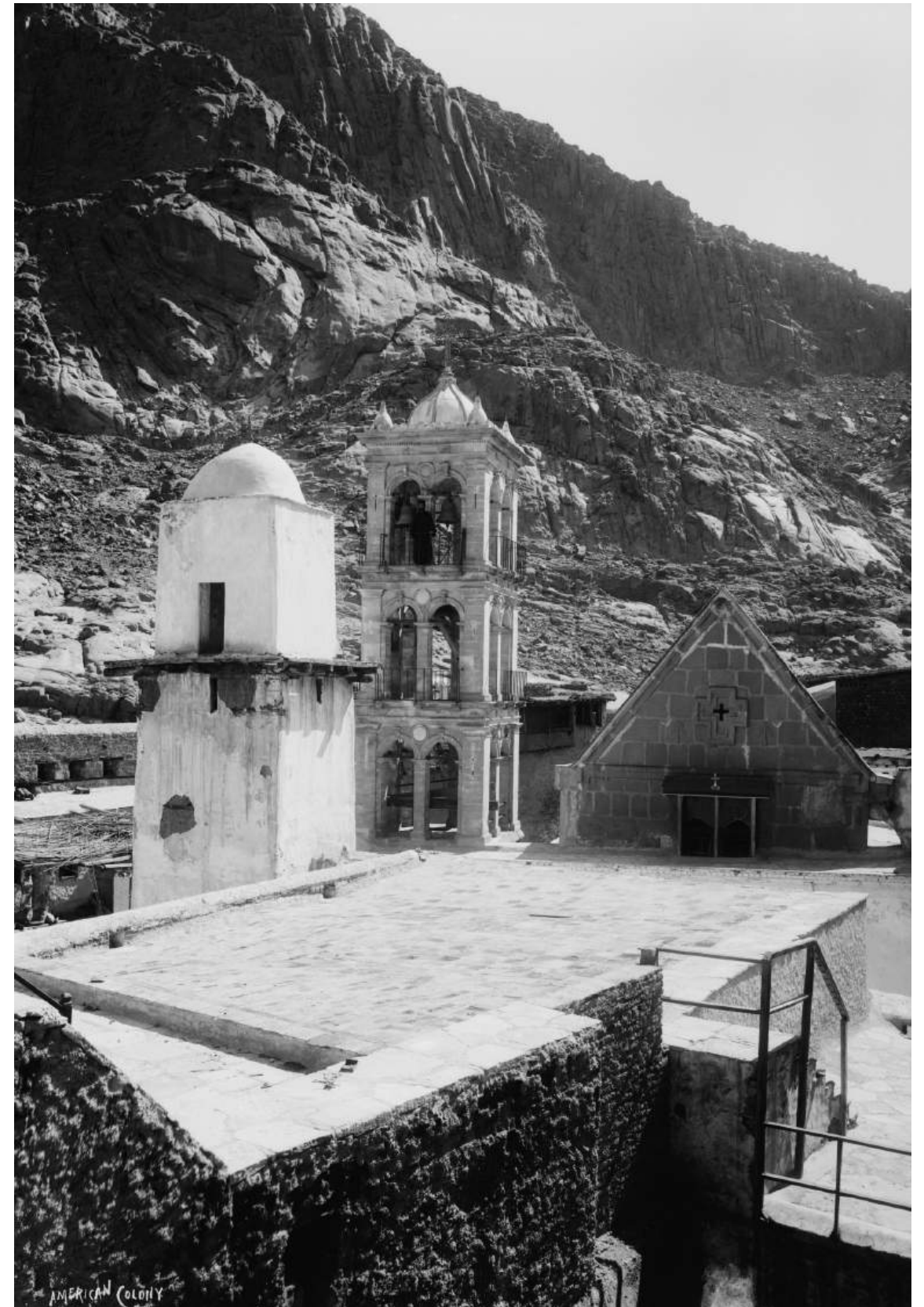
Kép (67.o.): Divatfotózás a minaretnél. Forrás: Žan Vargek. A mecset már divatképek háttéréül is szolgált.

Kép (68-69.o.): A ljubljanoi Iszlám Vallási és Kulturális Központ a központi udvar irányából. Forrás: Biri Balázs.

A szakrális épületek nem csak kifejezik, hanem létre is hozzák, illetve alakítják egy közösség vallási identitását. Nem csupán a külvilág felé reprezentálnak, hanem elősegítik az adott hit belső összefüggéseinek megértését és a benne való elmélyülést. Aktív szerepük van a vallási élmény átélésében és a közösség formálásában.⁶³

A térformák, az anyagok, a fényviszonyok szimbolikus jelentésűek és tartalmat közvetítenek. Túlmutatnak anyagi valóságukon, fontossá válnak a közösség számára. A különböző vallások eltérő rituálékkal, világképpel és társadalmi helyzettel rendelkeztek, ezért szakrális tereik is ennek megfelelően sajátos építészeti karakterűvé váltak az idők során. Éppen ezért építészeti szempontból különlegesen érdekesek azok a szakrális terek, amelyeket az együtt élő, de különböző vallású közösségek együttesen használnak. A 19. század vége felé megjelent az igény az együttélés tudatos értelmezésre és a különböző csoportok közötti elfogadás és béke megteremtésére.⁶⁴ Az 1893-ban Chicagóban megrendezett Világvallások Parlamentje volt az első olyan rendezvény, amelynek hivatalos célja a vallások közötti párbeszéd megteremtése. A kezdeti szórványos összejövetelek a 20. század során egy töredezett transznacionális mozgalommá fejlődtek.⁶⁵ Ezeket a kezdeményezéseket, amelyek a különböző vallási intézmények és közösségek összefogására irányulnak, a társadalomtudomány vallásköziként (interfaith) definiálja. A vallásközi terek olyan helyszínek, amelyek különböző vallású embereknek, csoportoknak biztosítanak lehetőséget a vallásgyakorlásra, akár külön, akár egyidőben. E terek nem tartoznak kifejezetten egyik vagy másik felekezethez sem, hiszen egyszerre több vallás otthonaként kell szolgálniuk. Ezek az építészeti kezdeményezések a vallásgyakorlás eltérő hagyományait és gyakorlatait tudatosítva, azokra reagálva alakítanak ki a különböző vallások által közösen használt szakrális tereket. Ezekben az esetekben az együttélést kifejező, azt értelmező új téri világ jöhet létre.

A különbségek kezelésére azonban párhuzamosan két, egészen eltérő elképzelés létezik. Az egyik megközelítés a vallási és kulturális különbségeket úgy kezeli, hogy nem jeleníti meg azokat, ehelyett általános, vallásokon átívelő jelentéstartalmakkal dolgozik. Emellett azonban megjelent az az elképzelés is, amelynek kifejezett célja a vallásokra jellemző különbségek és eltérések kifejezése és egymás mellé helyezése. Ezen felfogások egészen más építészeti megoldásokhoz vezethetnek. Az egymásra hatás eredményeképpen egyik esetben végletekig egyszerűsített, jelentés nélküli tér jön létre, amiben a hitgyakorlás minimális használati követelményei teljesülnek. A másik esetben többszörös jelentésű tér jön létre, amelyben az egyes vallásokra jellemző építészeti különbségek megjelennek, ugyanakkor jellemző az egységességre való törekvés is.

Ez a jelenség sem előzmény nélküli: az egymás mellett élő kultúrák egymásrautaltsága az épített terek használatában mindig is tükröződött. Jellemző példaként a Szentföldön több olyan helyszín is található, amelyet különböző felekezetek, eltérő kultúrájú közösségek máig együttesen használnak. A 2018-as Velencei Építészeti Biennálé izraeli pavilonjának kiállítása részletesen foglalkozott ezzel a témával, a vallási együttélés kérdéskörével.⁶⁶ A kiállítás kurátorai úgy gondolták, hogy az építészetnek fontos szerepe van az együttélésből fakadó kérdések megválaszolásában, a programalkotáson és a térbeli keretek biztosításán keresztül. A tárlat példái ugyan történetiek voltak, de olyanok, amelyek a mai napig működnek és modellszerűen vizsgálhatók. A Hebronban található Pátriárkák sírjai olyan helyszín, amelyhez egyformán kötődnek muszlimok, zsidók és keresztények. Fontosságát az is jelzi, hogy már Heródes korában síremléket építettek ide.

63 VERKAAIK, Oskar: *Religious Architecture, Anthropological Perspectives*. In: VERKAAIK, Oskar (szerk.): *Religious Architecture, Anthropological Perspectives*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2013, 7-24. 10.

64 BOCK, Jan-Jonathan, FAHY, John: Interfaith and social movement theory. In: BOCK, Jan-Jonathan, FAHY, John (szerk.): *The Interfaith Movement Mobilising Religious Diversity in the 21st Century*. New York: Routledge, Taylor & Francis Books, 2020, 1-27, 5.

65 BOCK - FAHY, i.m., 3.

66 FINKELMAN, Ifat - FDEDA, Pinto Deborah - SAGIV, Oren - UZIZELLI, Coen Tania (szerk.): *In State Quo*. Berlin: Hatje Cantz, 2018.

Ezt később felváltotta egy bizánci szentély, amit egy mecset követett. Ezt a keresztesek Szent Ábrahám templommá alakították, de a 14. századtól ismét mecsetként működött. A Hatnapos háborút követően az épület felében a mecset mellett egy zsinagóga is működik. 1994-től, egy szélsőséges zsidó telepes támadása óta a két felekezetet szigorúan elválasztják egymástól. A zsidók használják a déli oldalt, a muszlimok pedig az északit. Azonban a legnagyobb vallási ünnepeken kizárólagos használatot kap az adott felekezet. Muszlim ünnepeken a zsidók összeszedik és elpakolják rituális tárgyaikat és a kiürített teret átengedik a muszlimoknak, akik saját tárgyaikkal rendezik be és alakítják mecsetté az épületet. Természetesen zsidó ünnepeken ugyanez a folyamat fordítva játszódik le.⁶⁷ Mindez jól mutatja, mekkora ereje van az egyes vallási szimbólumoknak és tárgyaknak egy terület kisajátításában. A tárgyak elhelyezésnek rituáléja és maguk a tárgyak is segítenek birtokba venni a teret. Miközben az alapvető építészeti adottságok állandók, megváltozik a tér jelentése a használók számára. Az építészeti forma értelmezése nem objektív és állandó, a közösség különböző narratív eszközökkel képes alakítani rajta.

A Sínai hegy szintén olyan helyszín, amely egyaránt fontos az ábrahám vallások követőinek, az Ószövetség szerint ugyanis Mózes ezen a hegyen kapta meg a Tízparancsolatot. A hegy csúcsának lábánál található a 6. században alapított Szent Katalin-kolostor. Az ortodox szerzetesek a muszlim hódítás után is viszonylagos békében éltek itt, már Mohamed próféta is kedvezményeket biztosított a kolostor számára.⁶⁸ A muszlimok és a keresztény szerzetesek együttélése azóta is folyamatos. Ennek egyik jelképe a kolostor területén található mecset, amelyet az 1100-as években alakítottak ki a korábbi refektórium helyén. A mecsetet elsősorban a környékben élők, a zarándokok és a kolostort szolgáló iszlám hitűek számára hozták létre.⁶⁹ Az átalakítást muszlim építőmesterek végezték, de az épület fenntartását és karbantartását a szerzetesek vállalták.⁷⁰ Szimbolikusan tekinthető, hogy a mecset és a bazilika épülete közvetlenül egymás mellett található. A minaret és az 1884-ben épített harangtorony csupán néhány méteres távolságban állnak egymás mellett. Az egymás mellé helyezés gesztusa és a mecset hagyományos formában való megjelenése egyformán a vallások közötti toleranciát és elfogadást fejezik ki. Nem alakítanak ki közös formanyelvet, saját kultúrájukban gyökerező módon fejezik ki magukat, ezáltal az épületek hiánytalanul képesek visszatükrözni az adott identitást.

A következő fejezetben a vallásközi terek történetét és a mai napig történő alakulását szeretném bemutatni. Csoportosítom és elemzem a témához köthető már megépült és tervezett legkarakteresebb vagy éppen mérföldkönek tekinthető építészeti alkotásokat, és ezeken keresztül igyekszem feltárni a vallásközi terek kérdéseit és dilemmáit.

Kép (71.o.): Conrad Schick makettje a jeruzsálemi Szent Sír templomról Forrás: Hatje Cantz Verlag. A Szent Sír templom egyes részeit különböző keresztény csoportok használják egy közösen kialakított szabályrendszer alapján, az eltérő színek jelölik a különböző felekezethez tartozó területeket.

Kép (73.o.): A sínai Szent Katalin kolostor. Forrás: Wikimedia, Matson Collection. Egymás mellett áll a harangtorony és a kolostor területén lévő mecsethez tartozó minaret, mindkettő saját önálló a vallásra jellemző építészeti karakterrel rendelkezik.

Kép (76-77.o.): Az 1893-ban Chicagóban megrendezett Világvallások Parlamentjéről készült fotó. Forrás: Wikipedia. A 19. század végére a különböző vallási vezetők részéről megjelent az igény az együttélő vallási csoportok közötti konfliktusok kezelésére és a párbeszéd megteremtésére. Ennek egyik szimbolikus lépése volt a Chicagóban megrendezett konferencia.

67 FINKELMAN - FDEDA, i.m.

68 BURHAN, Faysal: Muhammad's Protection of Christians – St. Catherine's Monastery. *islamic-study.org*, <https://islamic-study.org/muhammads-protection-of-christians-st-catherines-monastery/> (utolsó elérés: 2022.10.31.)

69 DARWISH, Mahmoud Ahmed: The Fatimid Mosque in Saint Catherine's Monastery. *International Journal of Cultural Inheritance & Social Sciences*, Vol.4 Issue 7, 2022.03. 1-11, 3.

70 DARWISH, Mahmoud Ahmed: The Fatimid Mosque in Saint Catherine's Monastery. *International Journal of Cultural Inheritance & Social Sciences*, Vol.4 Issue 7, 2022.03. 1-11, 10.

AZ EGYÜTTÉLÉS KÉRDÉSÉNEK NEHÉZSÉGÉT SZEMLÉLTETI, HOGY AZ EZEN KERETEK KÖZÖTT LÉTREJÖVŐ ÉPÍTÉSZET CÉLJAI SOKFÉLÉK LEHETNEK. BIZONYOS ESETEKBEN A KÜLÖNBÖZŐ KULTÚRÁK KÖZÖTTI TELJES ELZÁRKÓZÁS ESZKÖZE AZ ÉPÍTÉSZET (PL. BELFASTBAN, NICOSIÁBAN VAGY IZRAELBEN A KÜLÖNBÖZŐ KULTÚRÁK ELVÁLASZTÁSÁRA FALAK ÉPÜLTEK), MÍG MÁSHOL ÉPPEN A KAPCSOLATFELVÉTEL, A BÉKÉS EGYÜTTÉLÉST IGYEKSZIK LEHETŐVÉ TENNI. UGYANAKKOR MEGFIGYELHETŐK OLYAN KEZDEMÉNYEZÉSEK IS, AMELYEK A KULTURÁLIS KÜLÖNBΣEGEKET TUDATOSÍTVÁ, AZOKRA REAGÁLVA ALAKÍTANAK KI ÚJ TEREKET ÉS FUNKCIÓKAT, MELYEK AZ EGYÜTTÉLÉST KIFEJEZIK, ÉRTELMEZIK. ILYEN JELENSÉG A VALLÁSGYAKORLÁS ELTÉRŐ ÚTJAINAK, HAGYOMÁNYAINAK MEGFELELNI IGYEKVŐ VALLÁSKÖZI SZAKRÁLIS TEREK SZÜLETÉSE.

A 20. század második felében a globalizáció felerősödésével jelentek meg az első, kifejezetten a különböző felekezetű, kultúrájú emberek mindegyikének egyéni vagy közösségi vallásgyakorlását kielégíteni szándékozó vallásközi építészet példái. Az ötvenes években születtek meg az első olyan terek, amelyekből a ma is alkalmazott megoldások eredeztethetők, érdemes ezért a vizsgálatot ezen a ponton kezdeni.

Feltételezésem szerint az elmúlt hetven évben a vallásközi építészeti tipológiája fejlődési folyamaton ment keresztül, amit megvalósult és tervezett példák két csoportján keresztül igyekszem bemutatni. Az elsőt a „semlegesként” meghatározható terek alkotják; ide tartoznak azok az alkotások, amelyek nem tükröznek semmiféle vallási identitást, a különféle kultúrák, vallások számára épp neutralitásukkal igyekeznek otthonossá válni. Ezen csoport első és későbbiekben mintaként szolgáló példája a New York-i ENSZ Központban található Csend Szobája,⁷¹ de ide sorolhatók a globalizáció fontos helyszínein (repülőterek, nemzetközi egyetemek) létrehozott vallásközi imaszobák is.

A másik csoportot a „többszörös karakterű” terekként azonosítható példák alkotják, amelyekben a különböző vallású csoportokra jellemző építészeti eszköztárak egyszerre jelennek meg. A képlet első példája szintén New Yorkban épült fel,⁷² azonban hasonló koncepcióval rendelkező szakrális épületek csak hosszú kihagyás után, évtizedekkel később valósultak meg. A fejezet célja a két kategória azonosítása, különbségeik és észlelhető tendenciáik feltárása néhány jellemző példán keresztül.

A semleges tér

A modern vallásközi terek⁷³ szorosan kötődnek a globalizmus folyamatához, annak következményeként jöttek létre. Ezen terek jelenségének elemzésével foglalkozott Marc Augé francia antropológus *Nem helyek* című kötetében. Augé a globalizmus eredményeként létrejött tereket nem-helynek nevezi, ellentétbe állítva azokkal a terekkel, amelyeket identitásuk, viszonylagosságuk és történetük alapján definiálni tudunk.⁷⁴ A nem-helynek nincs karaktere, könnyen reprodukálható a világ bármely pontján. Ezekben a terekben az egyén átlagemberré válik, viszonyulását a térhez elsősorban az abban működő szabályrendszer határozza meg. Feltételezésem szerint az Augé-i értelemben vett nem-helyeken létrehozott vallásközi terek maguk is nem-helyként értelmezhetők. A beérkező látogatók a vallásukat jönnek gyakorolni, de ezt csak úgy és addig tehetik, ameddig ezzel nem zavarják másokat, létrejön az „átlagos vallásgyakorló”, aki már nem a saját, illetve vallása tradícióinak és szokásainak kell megfeleljen, hanem a térben uralkodó szabályoknak. A globalizmus úgy alakítja a hívőt vallásgyakorlónak, ahogyan a kalandort utazóvá, vagy a vásárlót fogyasztóvá.

Kép (79.o.): Rotkho Kápolna. Forrás: Chad Kleitsch. Rotkho által tervezett tér és a saját hatalmas méretű, egyszínű festményei által különleges, egyedi, de nem konkrét valláshoz köthető szakrális atmoszférát akart teremteni.

Kép (81-82-83.o.): Reptéri kápolna. Forrás: Andreas Duschka. A művész *Places of worship* sorozatában a repterek vallásközi tereit dokumentálta. Fényképein keresztül azt vizsgálja, hogy ezen terek visszatükrözik-e bármilyen egyedi karaktert vagy a repterekhez hasonlóan identitás nélküli, bármikor helyettesíthető helyszínek.

71 "A Room of Quiet", The Meditation Room, United Nations Headquarters, *un.org*, <https://www.un.org/depts/dhl/dag/meditationroom.htm> (utolsó elérés: 2021.01.31.) Tervező: Carl Malmsten (berendezés, bútorok), Bo Beskow (festmény) Évszám:1952.

72 Az 1966-ban felépült Tri-Faith Plaza New-York-i John F. Kennedy nemzetközi repülőtéren található. Tervezők: Bloch and Hesse, Edgar J. Tafel, George J. Sole.

73 WILKINSON, Tom: Typology: Multifaith. *Architectural Review*, Vol. 239, 2016, 475-496.

74 AUGÉ, Marc: *Nem helyek. Bevezetés a szürmodernitás antropológiájába*. Műcsarnok, Budapest 2012. 46-69.

Az első ún. Csend Szobáját 1952-ben a globalizáció szempontjából is szimbolikus helyszínen, a New Yorkban található ENSZ-központban alakították ki.⁷⁵ A helyiségben nem található egyetlen konkrét vallásra utaló jelkép sem, ehelyett egy, az állandóságot kifejezni szándékozó monolit vasérc-tömböt, valamint egy, az isteni jelenlétre utaló, geometrikus formákból álló festményt helyeztek el benne. Ezt az univerzalitásra való törekvést a „meditációs szoba” funkcionális megjelölés is kifejezi. A kialakítás prototípussá vált a későbbiekben létrehozott imaszobák, így a másik fontos példa, a Rotkho Kápolna számára is. 1964-ben a de Metil műgyűjtő házaspár kérte fel Mark Rotkho (1903-1970) expresszionista festőt egy olyan vallásközi meditatív tér tervezésére,⁷⁶ ahol a különleges szakrális funkció létrehozása mellett a magas szintű művészi érték megteremtése is cél volt. Az alkotó a felülvilágított, nyolcszög alakú térbe tizennégy festményt készített. Az egyes vallásokra utaló szimbólumok itt is teljesen hiányoznak: Rotkho a rá jellemző stílusban készítette el a képeit, amelyek mentesek minden (közvetlen) formától, végletekig redukáltak, mégis elementáris erővel hatnak. A festmények meghatározzák a tér atmoszféráját, nem véletlen, hogy a kis épület a festő emlékművé is vált. A két bemutatott tér mintájára megvalósult későbbi vallásközi imahelyiségek általában korántsem ilyen igényességgel jöttek létre, de az univerzalitásra és semlegességre való törekvés gondolata minden esetben tetten érhető bennük.

A repülőterek, bevásárlóközpontok és a nemzetközi események helyszínei a globalizmus jelenségének egyik legfontosabb és legjellemzőbb termékei, összekapcsolják a világ különböző pontjait és kultúráit, lebontják a távolságot. A globalizmus hatásai ezekben a terekben, ill. eseményeken karakteresen jelentkeztek, így nem véletlen, hogy a különböző vallások együttes jelenlétének építészeti következményei is itt mutatkoztak meg először. Az egy térben való vallásgyakorlásához számos szempontot szükséges összehangolni. Ezek közé tartozik a tér irányultsága, amely különösen fontos a muszlim hívők számára, de ilyen lehet a férfiak és nők elkülönítése, valamint az, hogy a helyiséget cipőben vagy anélkül lehessen látogatni, de az imádkozáshoz szükséges testhelyzetek is különbözők az egyes vallási rituálékban.⁷⁷

A kialakított terek a legtöbb esetben intézményeken belüli helyiségek, önálló külső megjelenés (tömeg, homlokzat, jel) nélkül. Az épületen belül is inkább rejtőzködnek, ritkán kerülnek kiemelt vagy reprezentatív helyzetbe. Nem válnak valódi közösségi terekké, inkább csak az egyéni vallásgyakorlásra alkalmasak. Nem akarnak visszatükrözni semmilyen identitást, hiszen ezzel hátrányosan megkülönböztetnének egy vagy több másikat. Építetőik olyan univerzális tartalmat kívántak kifejezni általuk, amely nem kötődik egyik felekezethez sem, mégis képes mindenki számára érthető jelentést adni a térnek. Gyakran semmilyen vallási jelképet vagy imához szükséges segédeszközt nem tartalmaznak. A tér semmit sem kíván kifejezni, nincs saját karaktere, bármikor könnyen áthelyezhető az épületen belül akár egy másik helyiségbe. Az aktuális használó adhat neki saját jelentést azáltal, hogy elvégzi benne vallási rituáléját. A globalitás és a lokáltság csak az adott pillanatban keveredik, majd az imádkozó távozásával nyom nélkül eltűnik. A körülzárt semleges térben az ima elvégezhető.⁷⁸ Létrejön az elkülönítés, mint a szakrális tér használati alapkövetelménye, de a vallási terekre jellemző szimbolikus tartalmak nem jelennek meg.

A semleges tér az egyéni vallásgyakorlást lehetővé teszi, azonban azt a célt, hogy ez különböző vallási közösségek közös tere legyen, nem teljesíti.⁷⁹ A repülőtereken, kórházakban lévő szobák esetében ez nem jelent problémát, viszont például az egyetemeken, ahol a használók nem csupán és nem elsősorban „átutazók”, már elvárható lenne. Bizonyos vélemények szerint a vallásköziség jelensége a szekularizáció folyamatának újabb lépése,⁸⁰ mert mint láttuk, a semleges tér a kulturális különbségeket úgy igyekszik kezelni, hogy nem jeleníti meg őket. Mivel úgy tűnik, nincs olyan karakteres megoldás vagy állítás, ami mindenki számára elfogadható lenne, inkább nem jelenítenek meg semmilyen értéket. Vannak ugyan kísérletek arra, hogy valamilyen univerzálisan értelmezhető jelleget kapjon a tér, de ez nem különbözik számottevően a teljes semlegességtől. Ilyen eszköz lehet a (természetes) fény tudatos építészeti használata, amely a legtöbb vallásban valamilyen formában megjelenik, de a nem vallásos ember számára is hordozhat spirituális, de legalábbis atmoszférikus tartalmakat. Jó példája ennek a University of Toronto-n a Moriyama és Teshima építésziroda által tervezett Vallásközi Központ „hitsemleges”, multifunkciós terme, ahol a tér fő karakterét a hátoldalakról megvilágított Onyx panelek adják, valamint erre példa a zürichi FIFA Központ hasonló funkciójú helyisége. De hogyan várhatjuk el azoktól a helyektől, hogy párbeszédet generáljanak, amelyeket a csendről nevezünk el, és amelyek működési szabályai is arról szólnak, hogyan ne zavarjunk meg másokat?

A semlegességre való törekvés nem csak akkor figyelhető meg, amikor a globalizmust reprezentáló (semleges) helyszíneken alakítanak ki közös helyiséget vallásgyakorlásra. Szintén ebbe a kategóriába sorolhatók a korábban valamilyen keresztény felekezet által használt, de ma vallásköziként működő imateretek. A belsőben rendszerint eltűnnek a kereszténységre jellemző jelképek és a semleges tér esetében már bemutatott világ alakul ki, viszont az állandó elemek továbbra is jelen vannak. Semleges karakter figyelhető meg akkor is, amikor a közös meditációs vagy imaszoba önálló épületbe kerül. Példa erre a karlundi Architektent iroda által tervezett, a frankfurti egyetemen lévő Csend Háza, amelynek külseje egységes faburkolatot, belseje egységes fehér festést kapott, alaprajzi ellipszis formája is inkább a lehatárolás fontosságát fejezi ki, mintsem bármilyen kulturális karaktert.

Többszörös karakterű tér

A vallásközi terek kialakításának másik iránya, amikor a különböző felekezetek egy épületen belül önálló helyiséget vagy épületrészt használhatnak vallási célokra, de ezek mellett közösségi terek is megtalálhatók. Ezekben az esetekben az imaszobák megjelenése, működése, felszereltsége az adott vallásra szabott, azonban gyakran továbbra is belső terek maradnak, kiegészítve valamilyen más funkciót. A tereknek ekkor sincs egyedi karakterük, az adott kultúrát, vallást reprezentáló elemek belőlük könnyen elmozdíthatók.

A Bauart építésziroda által tervezett berni Vallások háza az egyik legjelentősebb példája ennek a tendenciának. Az intézmény egy nagyobb ingatlanfejlesztés részeként jött létre, annak egy elemét vehette birtokba, önálló épülettel nem rendelkezik. A harmincezer négyzetméteres épületkomplexum a szakrális funkció mellett lakásokat, irodákat, boltokat és éttermeket is

75 HARTMANN Gergely: Az imádság közös terei. *Pannonhalmi Szemle*, 2017/1, 51-61, 52.

76 BENDER, Courtney: The Architecture of Multi-faith Prayer: Rotkho Chapel. *ssrc.org*, 2014. <https://forums.ssrc.org/ndsp/2014/08/04/rothko-chapel/> (utolsó elérés: 2021. 01. 27.)

77 DE VELASCO, Francisco Díez: Multi-belief/Multi-faith Spaces: Theoretical Proposals for a Neutral and Operational Design. *Recode WORKING PAPER SERIES*, Online Working Paper No. 26, 2014, 1-12.

78 CROMPTON, Andrew: The architecture of multifaith spaces: God leaves the building. *The Journal of Architecture*, Vol. 18, No. 4, 2013, 474-496, 493.

Kép (86-87.o.): A berni Vallások Házának Hindu Temploma Forrás: Bauart Architects and Planners Ltd. Fotó: José Hevia Blach.

Kép (88-89.o.) A berni Vallások Házának Buddhista Temploma Forrás: Bauart Architects and Planners Ltd. Fotó: José Hevia Blach. A vallási jelleg csak a belül valósul meg, kizárólag belsőépítészeti eszközökkel.

79 CROMPTON, Andrew: The architecture of multifaith spaces: God leaves the building. *The Journal of Architecture*, Vol. 18, No. 4, 2013, 474-496, 476.

80 BOBROWICZ, Ryszard: Multi-Faith Spaces Uncover Secular Premises Behind the Multi-Faith Paradigm. *Religions*, 9(2), 37, 2018, 1-8, 4.

tartalmaz. A Vallások házát ugyan különálló épülettömegként fogalmazták meg, de átlátszó, függönyfalas homlokzata mögé egy utasokkal zsúfolt, hatalmas várótermet tudunk inkább elképzelni, mintsem hindu hívőket, ahogyan ősi tűzszertartásukat végzik. Az egységben öt különböző vallási közösségnek (alavitáknak, buddhistáknak, hinduknak, keresztényeknek és muszlimoknak) van temploma, amelyek nagy méretű, több száz négyzetméteres helyiségek. Ezek karakteresen tükrözik vissza használóik identitását, de külső megjelenésében az épület neutrális marad.

Umberto Eco szerint nem elegendő, ha egy épületnek csupán funkciója van, jelentéstartalommal is kell rendelkeznie.⁸¹ Magyarozatában a szemantikában használt denotáció⁸² és konnotáció⁸³ fogalom párt terjeszti ki az építészetre: itt a funkciót tekinti egy ház denotatív jelentésének, a konnotatív jelentés pedig a társadalom vagy az egyén számára létrejövő szimbolikus tartalom. A semleges térnél felsorolt példák nem, vagy nem következetesen felelnek meg ezen kritériumnak, mivel a vallásgyakorlást használatra és funkcióra egyszerűsítik, megfosztva azt a szimbolikus jelentéstől. Ezt a problémát a speciálisan vallásközi használatra készülő önálló épület oldhatja fel, vagyis egy olyan tér, ami nem csupán a használatot, hanem a szimbolikus tartalmakat is képes magában hordozni és képes kommunikálni a környezetével. Ezáltal a vallásközi társadalmi kérdése a város nyilvános terében önálló épületként jelenhet meg. Mindez ma már nem csak a repülőtereken és nemzetközi intézményekben releváns, hanem mindennapi életünk során is.

Az első ilyen megközelítésben létrehozott épület az 1966-ban emelt, majd 1989-ban a repülőtér bővítése miatt lebontott Tri-Faith Plaza volt, a New York-i John F. Kennedy nemzetközi repülőtérén.⁸⁴ A három templom (katolikus, protestáns, zsidó) kívülről karakteresen különbözött, amit a kulturális jellemzők megjelenítése mellett az is biztosított, hogy három építész bízta meg a tervezéssel. Az épületek az előttük elhelyezkedő vízfelületen azonban egyszerre tükröződtek, így bizonyos értelemben egyesültek is. A kompozíciónak a napi használaton túl szimbolikus jelentősége is volt: az Egyesült Államokba belépni szándékozó számára kifejezte a vallások közötti egyenlőséget és harmóniát.

Ebben a modellben működnek azok a projektek, ahol a különböző vallások önálló épületet kapnak egy közös kertben, ami biztosítja a köztük lévő kapcsolatot akár materiális, akár immateriális értelemben. Hasonló elképzeléssel valósult meg a David Adjaye által jegyzett „Abrahamic Family House” elnevezésű projekt Abu Dhabiban.⁸⁵ Itt a három vallást befogadó egy-egy templomot átriumokkal felszabdalt közösségi tér köti össze.

Az útkeresés meghatározó állomása lehet a Berlinbe tervezett Egység Háza is. A 2012-ben kiírt tervpályázatot Kuehn Malvezzi nyerte meg.⁸⁶ Az épületet a német főváros szimbolikus helyszínére, a lebombázott, illetve lebontott Szent Péter templom helyére tervezik, megőrizve a mai romterületet is. A komplexum három szakrális teret (keresztény templomot, mecsetet és zsinagógát) tartalmaz, amelyek kialakításukban, térformájukban és megvilágításukban is különbözők, valamint igyekeznek kifejezni az egyes vallások tradícióit is. Az imahelyiségek közös

Kép (91.o.): A Vallások házát magába foglaló fejlesztés Bernben. Forrás: Bauart Architects and Planners Ltd. Fotó: José Hevia Blach. Kívülről egyáltalán nem utal semmi a szakrális vagy a közösségi használatra.

81 Eco, Umberto: Function and Sign: The Semiotics of Architecture In: Leach, Neil (szerk): *Rethinking Architecture, A reader in cultural theory*. Routledge, 1997, 173-190, 179.

82 A denotatív jelentés egy denotátumra vonatkozik, azaz valamire, ami a valóságban vagy az emberek képzeletében létezik, elvont, fogalmi vagy kognitív, alapjellegű, stabil, nem szubjektív, a nyelvi közösség konszenzusának a tárgya.

83 A konnotáció lexikai egység, szubjektív, a kontextustól függően változó része, asszociációs jellegű többletjelentés.

84 BENDER, Courtney: Idlewild/John F. Kennedy International Airport “Tri-Faith Plaza”. *ssrc.org*, 2014. <https://forums.ssrc.org/ndsp/2014/08/04/idlewildjohn-f-kennedy-international-airport-tri-faith-plaza/> (utolsó elérés: 2021.01.27.)

85 Crook, Lizzie: David Adjaye designs trio of multifaith temples in Abu Dhabi. *dezeen.com*, 2019. <https://www.dezeen.com/2019/09/26/david-adjaye-the-abrahamic-family-house-temples-abu-dhabi-architecture/> (utolsó elérés: 2021.01.27.)

86 SCHRIJVER, Lara: The House of One: Facing Fear. *Harvard Design Magazine*, No.42., 2016.

kupolás térből nyílnak, ahonnan egy terasz és a romterület is megközelíthető. Ez a központi tér köti össze a várost a szakrális terekkel, a történelmi hagyatékkal. A pályázati kiírás szerint az épület a város új identitásának jelképe kíván lenni. Ezt erősíti az is, hogy a beruházás anyagi háttérét közösségi finanszírozással kívánják megteremteni. A folyamat alulról szerveződő és ennek köszönhetően – szemben sok vallásközi projekttel – a vallásosságról alkotott kép is egyedi.

A vallások „kopernikuszi felfogásának”⁸⁷ térbeli megjelenéseként értelmezhetők azok a tervek, amelyekben a vallások úgy viszonyulnak egymáshoz, mint ahogyan a Nap körül keringenek a bolygók, a Nap pedig az isteni jelenlétnak feleltethető meg. Ezáltal a különböző kultúrák építészeti tradíciói egymás mellett, de valamilyen egységes koncepció szerint jelennek meg. Az Abu Dhabi-i projekt esetében például azzal, hogy a templomok befoglaló mérete, formája és színe megegyezik, az igazi különbség a határoló felületeken és a belsőben bontakozhat ki: különbözik a belső terek megvilágítása és formája is. A berlini épület esetében az épület kívülről visszafogott, semleges megjelenésű, a szakrális funkcióra a kupolás megjelenés utalhat. Nem jelennek meg a vallásokra jellemző szimbólumok, a belső imaterek azonban már igyekeznek egyedi karaktert kifejezni.

Következtetés

A vallásközi terek célja a különböző vallású csoportok békés együttélési lehetőségének biztosítása. A funkcionális fejlődés fontos állomásának tekinthető, hogy a semleges tér mellett a többszörös karakterű tér egyre gyakrabban és több helyen jelenik meg. A folyamat azonban még tart, ahogy a kultúrák együttélése is dinamikusan változó környezetet jelent, ezért az együttélés építészeti leképezése szükségképpen további izgalmas kísérletekhez fog még vezetni.

/nyilvánosság/ Amíg a semleges tér legtisztább formájában az átmeneti helyszíneken vagy az Auge-i értelemben vett nem-helyeken figyelhető meg, ahol nem alakulhat ki állandó közösség és az egyedi vallásgyakorlás a jellemző, addig a többszörös karakterű terek a társadalom számára történelmi múlttal és jelentőséggel vagy politikailag szimbolikus szereppel rendelkező helyszíneken jönnek létre. Ezekben az esetekben a használaton túl szimbolikus tartalommal is rendelkeznek az épületek: a közösség identitását hivatottak kifejezni. Azonban ez a megoldás sem eredményez radikálisan új templomtípust, inkább additív módon helyezi az egyes vallások szakrális tereit egymás mellé. Ebben a folyamatban legtovább a berlini példa jut. Azonban, ha ezek a modellek nem váltják be a hozzájuk fűzött reményt, miszerint az eltérő vallású és kultúrájú emberek közös, békés együttélését teszik lehetővé, akkor más képletet kell keresni.

/lényegiség/ A vallásközi terek esetében az építészek a résztvevő vallásokra jellemző építészeti karakter közös nyelvét és alapját igyekeznek megtalálni és képviselni, hasonlóságait felerősíteni és különbségeit csendesíteni. A két megközelítés egészen más építészeti megoldásokhoz vezetnek. A semleges tér építészete nem tükröz vissza vallási identitást, a különbségeket úgy kezeli, hogy nem jeleníti meg azokat. Ennek eredményeképpen pedig egy végletekig egyszerűsített, jelentés nélküli tér jön létre, amiben csupán a hitgyakorlás minimális használati követelményei teljesülnek. Ezzel szemben a többszörös karakterű terekben a különböző vallásokra jellemző formák, tárgyak, ornamentikák egyszerre, együttesen jelennek meg, és keresik a közös építészeti nyelvet, amely képes integrálni a különböző elemeket. Az együttélés és az egymásra hatás tudatosítása eddig nem eredményezett radikálisan új építészetet, a keveredés

Kép (93.o.): Az Egység Házának metszete. Forrás: Kuehn Malvezzi. Ezen a rajzon egyszerre látható a közös központi kupolás tér, a pincében az egykori Szent Péter templom romjai, a kilátó, a zsinagóga és a keresztény templom. Ez téri felépítés párhuzamba állítható a vallások kopernikuszi felfogásával.

87 HICK, John: The Copernican Revolution in Theology. IN: HICK, John: *God and the Universe of Faiths*. London: Macmillan, London, 1973, 120–133, 131.

következményeként párbeszéd helyett csendet vagy párhuzamos monológokat találunk az építészeti nyelv, megfogalmazás tekintetében.

/olvashatóság/ A vallásközi tereknek minden résztvevő számára hasonló jelentéssel kell rendelkeznie, hiszen céljuk a közös párbeszéd fizikai kereteinek biztosítása. Ennek két karakteres útja jött létre. Az egyik változatban egy jelentés nélküli tér jön létre, amely önmagában nem akar jelentést hordozni, csak a használat által születik meg az identitása. A tér jelentése változik a használó vallásának függvényében. Ezt azzal éri el, hogy építészeti értelemben igyekszik a lehető legsemlegesebb lenni és így mindenkinek a saját olvasat lehetőségét biztosítani. A másik esetben egy mindenki számára érthető és olvasható közeg létrehozása a cél, amely különálló saját identitást visszatükröző tereket tartalmaz. A közös tér gyakran jelenik meg egy kert vagy egyéb univerzális a valláshoz köthető elem például a kupola formájában. Ezek olyan közös elemek, amelyek kultúrákat átívelően hasonló jelentéstartalommal rendelkeznek.

A VALLÁSKÖZI TEREK ESETÉBEN AZ ÉPÍTÉSZEK A RÉSZTVEVŐ VALLÁSOKRA JELLEMZŐ ÉPÍTÉSZETI KARAKTEREK KÖZÖS METSZETÉT, SZIMBOLIKUS-TÉRI TARTALMÁT IGYEKEZNEK MEGTALÁLNI ÉS KÉPVISELNI, HASONLÓSÁGAIKAT FELERŐSÍTENI, ÉS KÜLÖNBSEGEIKET HÁTTÉRBE SZORÍTANI. E TEREK KÉT JÓL BEAZONOSÍTHATÓ TÍPUSA A SEMLEGES ÉS A TÖBBSZÖRÖS KARAKTERŰ TÉR. (3.TÉZIS)

A dolgozatomban meglévő és tervezett esetek vizsgálatán keresztül két relevánsan különböző csoportot azonosítottam. Az egyik a semleges tér, amely a vallási és kulturális különbségeket úgy kezeli, hogy nem jeleníti meg azokat, ehelyett általános, vallásokon átívelő jelentéstartalmakat fejez ki, a tér jelentése a használat által születik meg. A másik csoport a többszörös karakterű terek csoportja, amelybe tartozó példák célja a vallásokra jellemző különbségek és eltérések kifejezése és egymás mellé helyezése. Egy mindenki számára érthető közeg valósul meg ilyenkor, amely különálló, saját identitást visszatükröző tereket tartalmaz.

Kép (95.o): Az Egység Házának külső látványa. Forrás: Kuehn Malvezzi. Az épület kívülről egyszerű szinte semleges megjelenésű, szakrális használatra csupán a rácsok mögé rejtett kupola utal.

Kép (96-97.o.): Matilde Cassani Four unknown types of minbars and their historical significance című munkája Forrás: Mathilde Cassani. A milánói al-Wahid minbárja inspirálta a művész ezen munkáját. A négy változat különböző, mindegyik a minbár egyes alkotóelemeinek egy-egy formai tulajdonságát erősíti fel. A művész konklúziója szerint azonban az összes szószéknek tekinthető, egészen addig, ameddig képesek az alapvető szerepüket (kiemelt hely, ahonnan a prédikáció elhangzik) betölteni.

Az előző három fejezetben esettanulmányok segítségével körbejártam a transzkulturális szakrális építészet szerteágazó témakörének karakteres megjelenési formáit. A vizsgált példák jellemzően más és más építészeti tulajdonságúak, de összeköti őket, hogy mindegyik esetben olyan vallási és kulturális kisebbségek által, vagy számukra létrehozott közfunkciókat vizsgáltam, amelyeknek fontos szerepe van a használók kulturális identitásának megjelenítésében és megélésében. Ezek az építészeti alkotások csak részben valósulhattak meg autentikus formában. Építészetükre jellemző, hogy miközben igyekeznek a hagyományokat követni, ugyanakkor nagy hatással van rájuk a domináns kultúra és a kisebbség többséghez való viszonya. Ez az a kettősség, amely leginkább alakítja az általam vizsgált terek építészeti minőségét. Ezt a dolgot elején bemutatott szempontok mentén értelmeztem és összegeztem az egyes fejezetek tanulságait. Minden esetben vizsgáltam, hogy milyen tényezők és hogyan alakították ezen terek publikus jellemzőit (nyilvánosság), kiemelt figyelemmel kísértem a kulturális identitást kifejező építészeti elemek változásait és megjelenésüket (lényegiség). Elemeztem a létrejött építészeti eredmények jelentéseit az eltérő kulturális identitással rendelkező használók számára (olvashatóság). A következőkben az egyes fejezetek tanulságait rendszerezem az előbbieken felsorolt szempontok és sorrend szerint.

A rejtett mecsetek kívülről nem azonosíthatóak, csupán a beavatottak számára elérhetőek és azok csak számukra működnek nyilvános térként. A külső megjelenés nem utal a valós használatra, a belső azonban valódi vallási és közösségi központként működik. A *rejtőzködő* magatartás elsődleges oka a vallás társadalmi és politikai elutasítotttsága, ezzel a viselkedéssel, azonban védett közösségi tér jön létre. Ezzel szemben a Ijbuljanai Iszlám Vallási és Kulturális Központ már jól érzékelhető, városképet is befolyásoló épületegyüttes, mégsem azonosítható egyértelműen iszlám épületként. A városrész fontos publikus terének szánták, de az épületek csak egymás felé nyitottak, a környezet felé zártak, a folyamatos köztér megvalósulását pedig a bekerülő kerítések akadályozzák. Összefoglalva: az épület *látható, de nem azonosítható*, bárkinek elérhető, de csak szabályozottan. A rejtett mecsetekhez képest az előrelépés természetesen óriási, de jól példázza a kisebbség és többség közötti ellentmondásos viszonyt. A kisebbség egyenlő státuszának minősége a többség vagy a hatalom által létrehozott szabályokhoz való alkalmazkodás függvénye. A vallásközi terek esetében már megszűnik a többségi-kisebbségi viszony, minden vallás egyenrangú egymással. Az ilyen terek mindenki számára nyitottak és szimbolikusan is fontos helyszíneken valósulnak meg. Láthatóságuk, nyilvános működésük fontos, hiszen ezen keresztül tudják *megjeleníteni* a békés együttélés gondolatát. A semleges terekben a használat azonban gyakran a vallásgyakorlás egyéni rítusára egyszerűsödik le. A többszörös karakterű terek azonban minden esetben valódi közösségi térként is kívánnak működni, igaz, ezek nagy része a mai napig csak tervként létezik.

AZ ESETEK ÖSSZESEGÉBŐL JÓL KIOLVASHATÓ, HOGY A TRANSZKULTURÁLIS TEREK NYILVÁNOSSÁGA ÖSSZEFÜGGÉSBEN VAN A KISEBBSÉGEK TÁRSADALMI ELFOGADOTTSÁGI SZINTJÉVEL. EGY KISEBBSÉGI CSOPORT NYILVÁNOS LÁTHATÓSÁGÁT ÉS ANNAK MÓDJÁT ELFOGADÁSÁNAK VAGY ELUTASÍTOTTSÁGÁNAK MÉRTÉKE HATÁROZZA MEG, AMELYET VALLÁSGYAKORLÁS CÉLJÁBÓL MEGVALÓSÍTOTT SZAKRÁLIS TEREIK HŰEN TÜKRÖZNEK. (4.TÉZIS)

Annak ellenére, hogy a rejtett mecsetek csupán belső terek, mégis minden, a vallás téri jelentéséhez feltétlen szükséges kötelező elem, vagy téri helyzet hagyományos módon jelenik meg bennük. A szőnyegek import áruk iszlám országokból, a mekkai irány felé fordulás, ha

szükséges, még a helyiség eredeti irányát is felülírja. A belső teljesen *autentikusnak* tekinthető még a külső elemek teljes hiánya mellett is. Ljubljában a mecset hagyományos külső jegyei csak a domináns kultúrához való alkalmazkodással együtt jelenhettek meg. Ugyan minden jellemző elem láthatóvá válik, de *átértelmezett* formában. Minden elem muszlim, de ugyanakkor nyugati előképekhez is köthető. A végeredmény esztétikus kortárs épület, de a helyi muszlim közösség identitását csak részlegesen, kompromisszumokkal jeleníti meg. A vallásközi terek esetében a semleges tér építésze nem tükröz vissza vallási identitást, a különbségeket úgy kezeli, hogy nem jeleníti meg azokat; a vallás egyszerű fogyasztási cikké válik. A többszörös karakterű terekben a különböző vallásokra jellemző terek, elemek, ornamentikák egyszerre, együttesen jelennek meg egy olyan *közös* építészeti nyelven, amely képes integrálni a különböző identitást visszatükröző elemeket. Ebben a magatartásban kifejeződik az a megközelítés, hogy párbeszéddel minden ellentét kibékíthető. A transzkulturális szakrális építészet központi kérdése az identitást visszatükröző elemek megjelenítésének módja. Az építészeti eredmények létrejöttük körülményeinek megfelelően gyökeresen mások. A rejtett mecsetek autentikusságának oka egy közösség elemi szükségleteinek őszinte kielégítése, a ljubljanoi szlovén-izlám épület hosszas párbeszéd eredménye a közösség, az építész, a finanszírozók és a városvezetők között, míg a vallásközi terek egy globális mozgalom, eszme fizikai reprezentációi.

AZ ÁLTALAM VIZSGÁLT ESETEKBE A KÖZÖSSÉGI IDENTITÁST KIFEJEZŐ ÉPÍTÉSZETI ELEMEL KÉPESEK ILLESZKEDNI AZ ADOTT TÁRSADALOM KÜLÖNBÖZŐ KULTÚRÁK EGYÜTTÉLÉSÉRŐL ALKOTOTT VILÁGKÉPÉHEZ. AZ ÉPÍTÉSZETI ELEMEL AZONBAN CSAK ADDIG KÉPESEK AZ EGYES KÖZÖSSÉGEK KULTURÁLIS IDENTITÁSÁT VISSZATÜKRÖZNI, AMEDDIG AZ IDENTITÁS SZEMPONTJÁBÓL LÉNYEGI KARAKTERÜKET MEGŐRZIK. (5.TÉZIS)

A rejtett mecsetek széleskörű elterjedésének oka, hogy a tradicionális külső jegyek elhagyásának és a rejtőzködésnek köszönhetően elkerülik a többségi társadalom figyelmét és ellenállását, miközben a muszlimok számára mégis betöltik szerepüket. Ennek oka, hogy a többség számára nem értelmezhetők, nincsenek olyan elemeik, amelyeket muszlimként azonosíthatók. A két csoport mást lát, egymással *ellentétes* olvasatok jönnek létre ugyanarról a helyről. A többség egy privát profán helyet lát, míg a hívők számára közösségi és vallási tér. A ljubljanoi mecset tervezői tudatosan igyekeztek a muszlimok és nem muszlimok számára is olvashatóvá tenni az épületegyüttest. Az épületet és annak egyes, a helyi kultúrában nem hagyományos építészeti elemeit úgy alkották meg, hogy kevésbé legyenek idegenek a helyieknek számára, ugyanakkor még a muszlimoknak is olvashatóak maradjanak. Ugyanazt nézik, de *más-más* dolgot ismerhetnek fel benne, emiatt viszont a különböző csoportok egyaránt kötődhetnek a helyhez. Ennek előnye lehet, hogy nem egyik vagy másik csoport birtokolja csak a területet, hanem ideális esetben vallástól, származástól függetlenül sajátjuknak érzik és közösen használják. A vallásközi terek esetében olyan semleges vagy kultúrákon átívelő univerzális építészeti közeg létrehozása a cél, amely képes magába integrálni és befogadni a különböző vallási tereket. Ezáltal egyfelől létrejön egy mindenki számára ugyanúgy érthető közeg, miközben különböző használati vagy építészeti eszközökkel az identitás függvényében eltérő saját olvasatokat is biztosít a vallásgyakorlók számára. A semleges kategória esetében jelentés nélküli tér jön létre, és jelentése (templom, mecset, zsinagóga, stb.) csak a pillanatnyi, a használó vallásgyakorlása által születik meg. A többszörös karakterű terek univerzálisan mindegyik vallásban jelenlévő elemeket (kert, kupola) tartalmaznak, amelyek kultúrákat átívelően hasonló jelentéstartalmúak.

ÖSSZEFOGLALVA ELMONDHATÓ, HOGY A TRANSZKULTURÁLIS ÉPÍTÉSZET PÉLDÁIRA JELLEMZŐ, HOGY AZ ADOTT TÉR VAGY ÉPÜLET EGYSZERRE TÖBB KÜLÖNBÖZŐ KULTÚRÁBA ÁGYAZOTT TARTALMAT KÖZVETÍT. EZEK NEM SZÜKSÉGSZERŰEN UGYANÚGY OLVASHATÓK A KÜLÖNBÖZŐ KULTURÁLIS IDENTITÁSÚ, MŰVELTSÉGŰ CSOPORTOK VAGY EGYÉNEK SZÁMÁRA, DE AZ OLVASATOK SZÜKSÉGESEK AHHOZ, HOGY A TÉR AZ EGYÉNI ÉS KÖZÖSSÉGI VALLÁSGYAKORLÁSRA ANNAK IDENTITÁSKÖZVETÍTŐ KARAKTERE MIATT ALKALMASSÁ VÁLJON. (6.TÉZIS)

Az elmúlt öt év kutatása azonban hordozott számomra egy általánosabb, a téma kereteinél szélesebben is értelmezhető tanulságot. Az összes akár történeti, akár kortárs eset közös tulajdonsága volt, hogy az építészeti alkotások társadalmi folyamatok, gondolatok hatásainak következményei. Ez véleményem szerint nem csak a transzkulturális építészetnek sajátos tulajdonsága, hanem minden építészeti alkotásra igaz. Ebből következik, hogy egy sor olyan koncepcionális döntés, amelyet építészetinek szoktunk gondolni, valójában társadalmi szinten meghatározott. Azonban építészként nem csupán megvalósítjuk az ideákat, hanem lehetőségünk van azok tudatos kritikájára és formálására is. Ez azonban csak akkor lehetséges, ha proaktívan veszünk részt a társadalmi párbeszédben és nem csupán szolgáljuk azt.

AKAWI, Nora – Al Sayeh, Noura (szerk.): *Friday Sermon*. Bahrain Authority for Culture and Antiquities, 2018.

AKŠAMIJA, Azra (szerk.): *Architecture of Coexistence: Building Pluralism*. Berlin: Archiangle, 2020.

AUGE, Marc: *Nem helyek. Bevezetés a szürmodernitás antropológiájába*. Budapest: Műcsarnok, 2012.

AURELI, Pier Vittorio (szerk.): *City as a Project*. Berlin: Ruby Press. 2017.

AURELI, Pier Vittorio – GIUDICI, Maria Shéhérazade (szerk.): *Rituals and Walls, The Architecture of Sacred Space*. London: AA Publications, 2016.

AYYAD, Essam: *The Making of the Mosque: A Survey of Religious Imperatives*. Piscataway: Gorgias Press, 2019

BENDER, Courtney: The Architecture of Multi-faith Prayer. *ssrc.org*, 2014. <https://forums.ssrc.org/ndsp/category/the-architecture-of-multi-faith-prayer/> (utolsó elérés: 2021. 01. 27.)

BERKI Márton: A térbeliség trialektikája. *Tér és Társadalom*, 29. évf., 2. szám, 2015.

Biddington, Terry: *Multifaith Spaces, History, Development, Design and Practice*. London: Jessica Kingsley Publishers, 2020.

BOBROWICZ, Ryszard: Multi-Faith Spaces Uncover Secular Premises Behind the Multi-Faith Paradigm. *Religions*, 9(2), 37, 2018, 1-8.

BOCK, Jan-Jonathan – FAHY, John (szerk.): *The Interfaith Movement Mobilising Religious Diversity in the 21st Century*. New York: Routledge, Taylor & Francis Books, 2020.

BOTZ-BORNSTEIN, Thorsten: *Transcultural architecture, The limits and Opportunities of critical regionalism*. Burlington: ashgate publishing company, 2015.

CSICSMANN László: A magyarországi muszlim kisebbségek társadalmi integrációjának kihívásai az európai tapasztalatok tükrében. *archiv.uni-nke.hu*, 2011. http://archiv.uni-nke.hu/uploads/media_items/a-magyarorszag-muszlim-kisebbssegek-tarsadalmi-integraciojanak-kihivasai-az-europai-tapasztalatok-tukreben.original.pdf (utolsó elérés: 2018. 09. 23.)

CROMPTON, Andrew: The architecture of multifaith spaces: God leaves the building. *The Journal of Architecture*, Vol. 18, No. 4, 2013, 474-496.

CROMPTON, Andrew: How to Say Nothing with Sincerity. *AA Files*, 71, 2015, 27-29.

DEGIORGIS, Nicoló: *Hidden Islam: Islamic Makeshift Places of Worship in North East Italy*. Bolzano: Rorhof, 2014.

DE VELASCO, FRANCISCO Díez: Multi-belief/Multi-faith Spaces: Theoretical Proposals for a Neutral and Operational Design. *Recode WORKING PAPER SERIES*, Online Working Paper No. 26, 2014, 1-12.

DOBSZAY László: Kultusz és kultúra. *mta.hu*, 2007. https://mta.hu/data/dokumentumok/szima/szekfoglalok/Dobszay_L_szl___Kultusz__s_kult_ra__sz_kfoglal_.pdf, (utolsó elérés: 2023.11.15.)

DÚLL Andrea: *Épített környezet és pszichológia. A lokalitásélmény környezetpszichológia vizsgálatai*. Akadémiai Doktori Értekezés, 2017.

ECO, Umberto: Function and Sign: The Semiotics of Architecture In: Leach, Neil (szerk.): *Rethinking Architecture, A reader in cultural theory*. Routledge, 1997, 173-190.

EMMONS, Paul – LOMHOLT, Jane – HENDRIX, John Shannon: *The Cultural Role of Architecture, Contemporary and Historical Perspectives*. New York: Routledge, Taylor & Francis Books, 2012.

FINKELMAN, Ifat – FDEDA, Pinto Deborah – SAGIV, Oren – UZIZELLI, Coen Tania (szerk.): *In State Quo*. Berlin: Hatje Cantz, 2018.

FRISHMAN, Martin – KHAN, Hasan-Uddin: *The mosque: history, architectural development and regional diversity*. New York: Thames & Hudson, 2002.

GERCSÁK Gábor: A budapesti Belvárosi Plébániatemplom muszlim imafülkéje és arab felirata. *Magyar Tudomány*, 2010.09.

GILLIAT-RAY, Sophie: From 'chapel' To 'prayer Room': The Production, Use, and Politics of Sacred Space in Public Institutions. *Culture and Religion*. Vol 6. 2005. 287-308.

GLUSAC, Tanja: *Architecture and Belonging: Migration, Re-territorialisation and Self-identity*. PhD disszertáció, 2015

HANLEY, Lisa M. – RUBLE, Blair A. – GARLAND, Allison M. (szerk.): *Immigration and Integration in Urban Communities*. Renegotiating the City. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2008.

HARNEY, Robert F.: Boarding and Belonging. *Urban History Review / Revue D'histoire Urbaine*, VII. évf., 1978/2, 8–37.

HARTMANN Gergely: Az imádság közös terei. *Pannonhalmi Szemle*, 2017/1, 51-61.

HICK, John: *God and the Universe of Faiths*. London: Macmillan, London, 1973.

HOU, Jeffrey – CHALANA, Manish: *Untangling the „Messy” Asian City: Understanding the „Other” Cities of Asia*. Hong Kong: Hong Kong University Press, 2016.

HOU, Jeffrey (szerk.): *Transcultural Cities: Border-Crossing and Placemaking*. New York: Routledge, Taylor & Francis Books, 2013.

JONES, Lindsey: *The Hermeneutics of Sacred Architecture*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Center for the Study of World Religions, 2000.

JOSEPH, Roger: The Semiotics of the Islamic Mosque. *Arab Studies Quarterly*, Vol. 3, No. 3 (Summer), 1981.

KAPLAN, Benjamin J: *Divided by faith, Religious Conflict and the Practice of Toleration in Early Modern Europe*. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts London, England 2007.

KHOSRAVI, Hamed – DJALALI, Amir – MARULLO, Francesco: *Tehran – Life Within Walls, A City, Its Territory, and Forms of Dwelling*. Hatje Cantz Verlag, Berlin, 2018.

KISS ENIKŐ: Muszlimok Budapesten. In: Kiss Enikő (szerk.): *Az ISZLÁM Magyarországon és Közel-Keleten, Tanulmányok a magyarországi és iszlám világ muszlimjainak életéből*. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete Etnoregionális Kutatóközpont, 2002.

KRINSKY, Carol Herselle: *Synagogues of Europe: Architecture, History, Meaning*. Dover Publications, Inc. Mineola, New York.1996.

MAZUMDAR, Sanjoy – MAZUMDAR, Shampa – DOCUYANAN, Faye – MCLAUGHLIN, Colette Marie: Creating a sense of place: The Vietnamese-Americans and Little Saigon. *Journal of Environmental Psychology*, XX. évf., 2000/4, 319-333.

MAWANI Rizwan: *Beyond the Mosque: Diverse Spaces of Muslim Worship (World of Islam)*. London: I.B. Tauris, 2019.

MORAVÁNSZKY ÁKOS: ...NYISS NEKEM Tért? Tér és térbeliség az épített és a társadalmi világban. *Mindentudás Egyeteme*, 2011. <https://mindentudas.videotorium.hu/hu/recordings/6753/nyiss-nekem-tert-ter-es-terbeliseg-az-epített-es-a-társadalmi-világban> (utolsó elérés:2018. 09. 23.)

ORTIZ, Fernando: *Cuban counterpoint: tobacco and sugar*. New York: Vintage Books,1970.

PALLASMAA, Juhani: *A bőr szemei, Építészet és érzékek*. Budapest: Typotex Kiadó, 2017.

PEPPARD, Michael: *The World's Oldest Church Bible, Art, and Ritual at Dura-Europos, Syria*. London: Yale University Press, 2016.

SALEEM, Shahed – TURNER, Christopher – KILGALLON, Ella: *British Mosques*. London: Foolsap Editions and the V&A, 2021.

VERKAAIK, OSKAR (SZERK.): *Religious Architecture, Anthropological Perspectives*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2013.

WELZBACHER, Christian: *Euro Islam Architecture, New Mosques in the West*. Amsterdam: Sun Publishers, 2008.

WELSCH, Wolfgang: *Transculturality - the Puzzling Form of Cultures Today*. In: Featherstone, Mike – Lash, Scott: *Spaces of Culture: City, Nation, World*. London: Sage 1999, 194-213.

WILKINSON, Tom: Typology: Multifaith. *Architectural Review*, Vol. 239, 2016, 475-496.

WISE, Amanda: „Foreign” Signs and Multicultural Belongings on a Diverse Shopping Street. *Built Environment*, XXXVII. évf., 2011/2, 139-54.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

ELSŐSORBAN SZERETNÉM MEGKÖSZÖNNI TÉMAVEZETŐM SZABÓ LEVENTE RENGETEG SEGÍTSÉGÉT ÉS MUNKÁJÁT.

TOVÁBBÁ KÖSZÖNETTEL TARTOZOM:

BALÁZS MIHÁLYNAK, BIRI BALÁZSNAK, BUN ZOLTÁNNAK, DANYI BALÁZSNAK, GYÁRFÁS NOÉMINEK, KLOBUSOVSZKI PÉTERNEK, KOVÁCS DÁNIELNEK, LAKNER ANTALNAK, NAGY NOÉMINEK, MAJOR SÁNDORNAK, MÜLLNER PÉTERNEK, VASÁROS ZSOLTNAK, VUKOSZÁVLYEV ZORÁNNAK, WETTSTEIN DOMONKOSNAK, ZOMBOR GÁBORNAK.

MAJOR ZOLTÁN
BUDAPEST, 2023.DECEMBER

NYILATKOZAT

ALULÍROTT MAJOR ZOLTÁN KIJELENTEM, HOGY A DOKTORI ÉRTEKEZÉST MAGAM KÉSZÍTETTEM ÉS ABBAN CSAK A MEGADOTT FORRÁSOKAT HASZNÁLTAM FEL. MINDEN OLYAN RÉSZT, AMELYET SZÓ SZERINT, VAGY AZONOS TARTALOMMAL, DE ÁTFOGALMAZVA MÁS FORRÁSBÓL ÁTVETTEM EGYÉRTELMIEN, A FORRÁS MEGADÁSÁVAL MEGJELÖLTEM.

HOZZÁJÁRULOK A DOKTORI ÉRTEKEZÉSEM INTERNETEN TÖRTÉNŐ NYILVÁNOSSÁGRA HOZATALÁHOZ KORLÁTOZÁS NÉLKÜL, DE ESETI HOZZÁJÁRULÁSOMMAL.

A DOKTORI ÉRTEKEZÉS ÉS A TÉZISFÜZETEK DIGITÁLIS ÉS NYOMTATOTT TARTALMA MEGEGYEZIK EGYMÁSSAL.

KIJELENTEM, HOGY NEM ÁLLOK A DOKTORI FOKOZAT VISSZAVONÁSÁRA IRÁNYULÓ ELJÁRÁS ALATT, ILLETVE NEM VONTAK VISSZA TŐLEM AZ ELMÚLT ÖT ÉVEN BELÜL DOKTORI FOKOZATOT.

UGYANEZEN TUDOMÁNYÁGBAN DOKTORI FOKOZATSZERZÉSI ELJÁRÁST, ILLETVE FOKOZATSZERZÉSI ELJÁRÁSRA VALÓ JELENTKEZÉSEMET AZ ELMÚLT KÉT ÉVEN BELÜL NEM UTASÍTOTTÁK EL, ILLETVE AZ ELMÚLT KÉT ÉVEN BELÜL NEM VOLT SIKERTELENÜL ZÁRULT DOKTORI VÉDÉSEM.

MAJOR ZOLTÁN
BUDAPEST, 2023.DECEMBER

